

«Εντός, εκτός και επί τα αυτά». Εθνικό ανήκειν,
ιδιότητα του πολίτη και πολιτική της εξαίρεσης: Το
παράδειγμα των παλιννοστούντων

I

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ—ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ με σημείο εκκίνησης το Ηεμβληματικό γεγονός της πτώσης του τείχους του Βερολίνου και επιστέγασμα την κατάρρευση και διάλυση της ΕΣΣΔ προκάλεσε, μεταξύ άλλων, κι ένα μαζικό μεταναστευτικό ρεύμα από τις χώρες του λεγόμενου Ανατολικού μπλοκ. Μια ειδική μορφή μετανάστευσης κατά την περίοδο αυτή αποτελεί η λεγόμενη «εθνοτική επιστροφή» (ethnic return migration), η οποία στην ελληνική της εκδοχή ονομάστηκε παλιννόστηση.¹ Πρόκειται για την άμεση ή έμμεση πρόσκληση που απηύθυναν χώρες όπως η Γερμανία, το Ισραήλ, η Πολωνία, η Φινλανδία, η Ελλάδα αλλά και η Κορέα σε εθνοτικά οικείους πληθυσμούς που διαβιούσαν στην ΕΣΣΔ ή σε άλλα κράτη της Ανατολικής Ευρώπης², προκειμένου αυτοί να εγκατασταθούν μόνιμα στο έδαφός τους.

Ποια ήταν η νομιμοποιητική βάση και ποιο το ιδιαίτερο καθεστώς αυτού του ιδιαίτερου τύπου μετανάστευσης; Χωρίς να υπάρχει ένα απολύτως κοινό υπόδειγμα, αυτό το είδος προνομιακής μετανάστευσης βασίστηκε σε ένα κράμα παραγόντων όπως ο ορισμός της ιθαγένειας με βάση το δίκαιο του αίματος, οι δημογραφικές και οικονομικές ανάγκες των κρατών υποδοχής και η αίσθηση «του ηθικού καθήκοντος απέναντι σε εξ αίματος αδερφούς που είχαν υποστεί διακρίσεις ως αποτέλεσμα της εθνοτικής τους καταγωγής»³ ή/και βρισκονταν σε δυσμενή θέση στο παρόν λόγω της μορφής που πήρε η διαδικασία εθνικής οικοδόμησης⁴ σε ορισμένες από τις υπό ανεξαρτητοποίηση σοβιετικές δημοκρατίες, λόγω εθνοτικών συγκρούσεων, αλλά και εξαιτίας της εξαιρετικά δυσμενούς οικονομικής πραγματικότητας τα πρώτα μετασοβιετικά χρόνια.

Ως προς το καθεστώς υποδοχής και εγκατάστασης, για τους «επιστρέφοντες» προβλεπόταν συνήθως προνομιακό νομικό καθεστώς σε σχέση με τους υπόλοιπους μετανάστες—στις περισσότερες περιπτώσεις πολιτογραφούνταν άμεσα και αποκτούσαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα— ενώ τα κράτη υποδοχής σχεδίασαν και ενεργοποίησαν μηχανισμούς ένταξης και στήριξης που περιλάμβαναν μέτρα για τη στέγαση, την ασφάλιση, την απασχόληση και την εκμάθηση της επίσημης γλώσσας του κράτους.⁵

Εξετάζοντας πιο συγκεκριμένα την περίπτωση της Ελλάδας, το προνομιακό καθεστώς εισόδου και εγκατάστασης αλλά και το ιδεολογικό πλαίσιο που το ενέπνευσε διαφοροποιούν τους ομογενείς «παλινοστούντες» από τους αλλογενείς οικονομικούς μετανάστες και τους πρόσφυγες που την ίδια εποχή εισρέουν στη χώρα. Αν και με τυπικούς όρους αλλοδαποί, οι «παλινοστούντες» φαίνεται εκ πρώτης όψεως να ταξινομούνται ως «εθνικά οικείοι». Στην πορεία του χρόνου, θα διαφανεί πως η παρουσία αυτής της νέας κατηγορίας πληθυσμού προ(σ)καλεί σε επανεξέταση του τρόπου με τον οποίο εννοιολογούνται το έθνος και το εθνικό ανήκειν, η ελληνικότητα και η ιδιότητα του πολίτη ως κατηγορίες ταυτότητας αλλά και πρακτικής.

Στο παρόν κείμενο υποστηρίζω πως η θέση των «παλινοστούντων» από την πρώην Σοβιετική Ένωση στην ελληνική κοινωνία πρέπει να ιδωθεί τόσο με όρους ένταξης, συμπερίληψης και ομοιότητας όσο και με όρους αποκλεισμού, διαχωρισμού και ετερότητας. Ακολουθώντας τους Deleuze και Guattari⁶ και την Floya Anthias⁷ θεωρώ πως η ένταξη-συμπερίληψη και ο αποκλεισμός είναι πιο δόκιμο να κατανοούνται ως ένα διαβαθμισμένο συνεχές παρά ως ένα αλληλοαποκλειόμενο δίπολο. Υπό το πρίσμα αυτό, η έννοια της διαφορικής συμπερίληψης (differential inclusion) είναι μάλλον αναλυτικά προσφορότερη.⁸ Η διαπραγμάτευση της θέσης των ομογενών έχει δυναμικό χαρακτήρα, επιτελείται σε πολλά διαφορετικά επίπεδα (νομικό, ιδεολογικό, οικονομικό, καθημερινής αλληλεπίδρασης και πρακτικών) και λαμβάνει χώρα στο πεδίο που διαμορφώνει η τριαδική σχέση ανάμεσα α) στο κράτος υποδοχής, β) τον γηγενή πληθυσμό και γ) τους ίδιους τους «παλινοστούντες».⁹

Στο σημείο αυτό έχει αξία να επανέλθουμε στις ιστορικές—ιδεολογικές και υλικές—ορίζουσες αυτού του ιδιαίτερου τύπου μετανάστευσης προκειμένου να μπορέσουμε να απαντήσουμε σε ερωτήματα όπως: α) ποιοι είναι οι «παλινο-

στούντες» και ως τι έρχονται στην Ελλάδα, β) ποιες είναι οι συνθήκες και οι αιτίες που οδηγούν στην «παλιννόστηση» γ) ποιες είναι οι εκατέρωθεν αναπαραστάσεις και προσδοκίες και κατά πόσο αυτές δικαιώνονται ή διαψεύδονται στην πορεία.

Ποιοι είναι οι «παλιννοστούντες»;

Οι «παλιννοστούντες» είναι πρώην σοβιετικοί πολίτες¹⁰ που στη συντριπτική τους πλειοψηφία έχουν καταγωγή από τον Πόντο.¹¹ Αυτοπροσδιοριζόμενοι με το ενδωνύμιο *Ρωμαίοι*,¹² στην ΕΣΣΔ ταξινομούνταν κάτω από τον ευρύτερο και θεσμικά αναγνωρισμένο εθν(οτ)ικό προσδιορισμό «Γκρέκι».¹³ Η εγγκατάσταση των Ρωμαίων στη Νότια Ρωσία, τη Γεωργία και την Αρμενία ήταν αποτέλεσμα διαδοχικών εκούσιων και ακούσιων μετακινήσεων από τον Οθωμανικό Πόντο, κυρίως μεταξύ 1829 και 1923. Χριστιανοί ορθόδοξοι, πλειοψηφικά ελληνόφωνοι (ποντιακά) αλλά και τουρκόφωνοι, στην ΕΣΣΔ υποβάλλονται σε περαιτέρω μετακινήσεις και διασκορπισμό, κυρίως ως αποτέλεσμα των μαζικών εκτοπίσεων προς την Κεντρική Ασία και τη Σιβηρία κατά την περίοδο 1942-1949.

Κρίσιμο στοιχείο για τη βαθύτερη κατανόηση της ιστορικής εμπειρίας των «παλιννοστούντων» και των ταυτοτικών και πολιτισμικών αποτυπωμάτων της σοβιετικής περιόδου αποτελεί το ιδιότυπο σύστημα των εθνικών και εθνοτικών ταξινομήσεων της ΕΣΣΔ. Στη Σοβιετική Ένωση, πέρα από την κοινή για όλους ιδιότητα του σοβιετικού πολίτη και τα εδαφικά προσδιορισμένα έθνη, στα οποία η κεντρική εξουσία είχε αποδώσει υποκρατικές εδαφικές δομές με κλιμακούμενη αυτονομία και δικαιώματα, υπήρχε παράλληλα και η ιδιαίτερα σημαντική, διοικητική κατηγορία της «προσωπικής εθνικότητας» (*natsionalnost*).¹⁴ Κάθε σοβιετικός πολίτης, ανεξάρτητα από το σε ποια ενωσιακή ή αυτόνομη Δημοκρατία γεννιόταν και κατοικούσε, είχε την προσωπική του εθνικότητα, η οποία προσδιοριζόταν με κριτήρια όχι εδαφικά αλλά «εθνοτικοπολιτισμικά». Στην πράξη το αποφασιστικό κριτήριο ήταν η καταγωγή με όρους αιματικής συγγένειας και διαδοχής.¹⁵

Η προσωπική εθνικότητα αναγραφόταν στο εσωτερικό διαβατήριο και οι πολίτες ήταν υποχρεωμένοι να τη δηλώνουν σε κάθε αίτηση ή βιογραφικό που

συμπλήρωναν στο πλαίσιο της σπουδαστικής, επαγγελματικής ή κομματικής τους ζωής. Η «πέμπτη στήλη»¹⁶ αποτελούσε κεντρικό εργαλείο διακυβέρνησης και διαχείρισης του πληθυσμού στην ΕΣΣΔ. Ανάλογα με το πλαίσιο και τη συγκυρία, μπορούσε να συνιστά θετικό συμβολικό κεφάλαιο και πόρο για θετικές διακρίσεις ή να αποτελεί αρνητικό φορτίο, αιτία δυσμενών διακρίσεων, ακόμα και στίγμα,¹⁷ επηρεάζοντας έτσι, όχι μόνο την αυτοεκτίμηση των ανθρώπων αλλά και τις κοινωνικές ευκαιρίες και το status τους, ατομικό και συλλογικό.¹⁸ Η προσωπική εθνικότητα εξελίχθηκε σταδιακά σε μια ισχυρή νοητική κατηγορία, κεντρικό στοιχείο στη διαδικασία υποκειμενοποίησης και ένα είδος γνωσιακού χάρτη που επέτρεπε στους σοβιετικούς πολίτες να ταξινομούσαν εαυτούς και άλλους μέσα στο πολύπλοκο ανθρώπινο μωσαϊκό των εκατόν είκοσι και πλέον διαφορετικών εθνοτήτων που συνέθεταν την ΕΣΣΔ.¹⁹

Δεύτερο και εξίσου σημαντικό στοιχείο αποτελεί η σοβιετική πολιτική για τις εθνότητες. Η πρώτη φάση της σοβιετικής οικοδόμησης (1924-1937) χαρακτηρίστηκε από τη λεγόμενη πολιτική της αυτοχθονοποίησης,²⁰ η οποία, μεταξύ άλλων, περιλάμβανε την κρατικά σχεδιασμένη και υποστηριζόμενη ανάπτυξη των εθνικών πολιτισμών με κύριο εργαλείο τη δημιουργία «αυτόνομων» δομών εκπαίδευσης και πολιτισμού που λειτουργούσαν στις διάφορες εθνικές γλώσσες.²¹ Ο στόχος της πολιτικής αυτής συμπυκνώνεται στη ρήση του Στάλιν για την ανάπτυξη πολιτισμών «εθνικών στη μορφή και σοσιαλιστικών στο περιεχόμενο». Για τους Έλληνες και τις υπόλοιπες «αλλογενείς εθνότητες της Διασποράς»²² το πείραμα της αυτοχθονοποίησης και της άνθησης των εθνικών πολιτισμών διακόπηκε βίαια και οριστικά το 1937 και το διαδέχθηκαν διωγμοί²³ (1937-1939) και μαζικές εκτοπίσεις (1942-1949).²⁴

Στον πυρήνα της λογικής των διώξεων και των εκτοπίσεων που συνιστούν μια μεγάλη τομή στη σοβιετική πολιτική των εθνοτήτων κρύβεται η ουσιοκρατική παραδοχή ότι ως «αρχέγονος», ο εθνοτικός δεσμός είναι δεδομένα υπέρτερος κάθε πολιτειακού και κοινωνικού δεσμού. Ειδικότερα για τις αλλογενείς εθνότητες, αυτές κρίθηκαν *a priori* και εν πολλοίς συλλογικά ένοχες για την εθνική υπαγωγή που τις συνέδεε «ακατάλυτα» με ένα εθνικό κέντρο αναφοράς εκτός των σοβιετικών συνόρων.²⁵ Παρόλο που με την αποσταλινοποίηση και το 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956 οι πρακτικές αυτές καταδικάστηκαν ως άδικες και εγκληματικές και οι συνέπειές τους άρθθηκαν εν μέρει, αποτελούν το πλέον

ενδεικτικό όσο και ακραίο παράδειγμα της ουσιοκρατικής - αρχεγονιστικής λογικής που διέπνεε την κρατική ιδεολογία ενός καταστατικά μετα-εθνικού σοσιαλιστικού κράτους που αντλούσε την έμπνευσή του από το μαρξιστικό ουνιβερσαλιστικό υπόδειγμα.

Οι Edmund Leach και Fredrik Barth²⁶ ανέδειξαν τον σχεσιακό και καταστασιακό χαρακτήρα της εθνοτικής ταυτότητας, η οποία αποτελεί πεδίο διαρκούς αναδιαπραγματεύσεως. Έκτοτε, ο καταστασιακός εθνοτισμός έχει ερμηνευθεί και αξιοποιηθεί αναλυτικά με αρκετά διαφορετικούς τρόπους. Προσπαθώντας να άρει αυτή την απροσδιοριστία και να αποσαφηνίσει την έννοια, ο Okamura²⁷ στο ομώνυμο άρθρο του κάνει την αναλυτική διάκριση ανάμεσα στις δομικές και τις νοητικές διαστάσεις του εθνοτισμού. Από την πλευρά της η Verdery²⁸ άσκησε κριτική, λιγότερο στον ίδιο τον Barth και περισσότερο σε κάποιους «επιγόνους» του όπως για παράδειγμα οι Lyman & Douglass και Nagata,²⁹ αναφορικά με αυτό που στη σχετική βιβλιογραφία συναντάμε ως καταστασιακή επιλογή.³⁰ Παίροντας αποστάσεις από τον άκρατο μεθοδολογικό ατομικισμό, η Verdery αμφισβήτησε την άποψη ότι ο χειρισμός της εθνοτικής ταυτότητας και ειδικότερα η ευχέρεια επιλογής ανάμεσά σε διαφορετικές διαθέσιμες ταυτότητες έχει γενικευμένη ισχύ και υποστήριξε πως τα περιθώρια χειρισμού και επιλογής ποικίλουν σημαντικά ανάλογα με το είδος του περιέχοντος κράτους, την ιστορία και το βάθος της κρατικής οικοδόμησης.

Αν και δεν υπήρξε ποτέ εθνικό κράτος, η ΕΣΣΔ αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση κράτους και κοινωνίας, στην οποία η εθν(οτ)ική ταυτότητα ήταν έντονα δεσμευτική.³¹ Ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, τα υποκείμενα είχαν τη δυνατότητα να προβάλλουν άλλες πτυχές της ατομικότητάς τους και άλλες υπαγωγές (επάγγελμα, κομματική ιδιότητα) υποβαθμίζοντας την εθνοτική. Είχαν επίσης τη δυνατότητα να υπο-επικοινωνούν κάποια στοιχεία του ιδιαίτερου πολιτισμού τους στο δημόσιο χώρο. Τα περιθώρια του χειρισμού όμως παρέμεναν περιορισμένα λόγω της έντονης θεσμοποίησης και της σπουδαιότητας που είχε αποκτήσει η εθνοτικά προσδιορισμένη εθνικότητα σε πλείστες εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και στη σχέση των πολιτών με το κράτος. Ο κατηγορικός χαρακτήρας της προσωπικής εθνικότητας ήταν καθοριστικός για τη διαμόρφωση και διατήρηση ενός είδους συλλογικής αυτοσυνείδησης. Βεβαίως, ως ονομαστική ταυτότητα, η εθνικότητα λειτουργεί μεν σαν μάσκα ομοιότητας για τα μέλη

μιας εθνικής κατηγορίας, δεν μας πληροφορεί όμως επαρκώς για το πώς το καθένα από αυτά την προσλαμβάνει, τη νοηματοδοτεί και την αξιολογεί υποκειμενικά. Το να μοιράζεσαι ένα κοινό σύμβολο δεν σημαίνει απαραίτητα πως μοιράζεσαι και τα ίδια νοήματα.³²

Επιστρέφοντας στους Leach και Barth, αυτοί ήταν οι πρώτοι που μας δίδαξαν ότι η εθνοτική ταυτότητα δεν συνδέεται μονοσήμαντα με τον πολιτισμό και ότι επομένως οι εθνοτικές ομάδες δεν αποτελούν «δοχεία πολιτισμού» αλλά κοινωνικές κατηγορίες ταξινόμησης με όρους απόδοσης ταυτότητας και ταύτισης. Στην περίπτωση των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, η υποχώρηση και συρρίκνωση του πολυπολιτισμικού πειράματος της αυτοχθονοποίησης³³ που συμπίπτει χρονικά με την έναρξη αυτού που θα ονόμαζα σοβιετική νεωτερικότητα επέφερε σημαντικές αλλαγές στο «πολιτισμικό περιεχόμενο» της ομάδας, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και την εξαφάνιση της «ιδέας της ομάδας». Με διαφοροποιήσεις ανάλογα με το βαθμό αστικοποίησης, τον τρόπο ζωής και την ενωσιακή Δημοκρατία στην οποία διαβιούσαν, οι μεταπολεμικές γενιές Ρωμαίων «προσχώρησαν» μαζικά στον ρωσικό–σοβιετικό «υψηλό» πολιτισμό³⁴ και τη ρωσοφωνία. Στοιχεία του «χαμηλού» ρωμαϊκού πολιτισμού –τελετουργίες του κύκλου ζωής, μουσική και χορός, διατροφικές συνήθειες, χρήση της ποντιακής γλώσσας– αναπαράγονταν σε διαφορετικούς βαθμούς και εκδοχές, κυρίως στον αγροτικό χώρο.

Συγκεφαλαιώνοντας, θα λέγαμε πως τη στιγμή της «παλινοόστησης» οι ομογενείς φέρουν την ονομαστική ταυτότητα του Έλληνα (Grek), η οποία και αποτυπώνεται στα ατομικά τους έγγραφα, αυτοπροσδιορίζονται ως Ρωμαίοι – πρόκειται για σύνθετο ταυτοτικό προσδιορισμό, δηλωτικό της εθνικής, εθνοτικοποτικής και θρησκευτικής υπαγωγής– και τέλος έχουν σε μεγάλο βαθμό οικειοποιηθεί τη ρωσική γλώσσα και τον «υψηλό» ρωσικό-σοβιετικό πολιτισμό στις πολλαπλές εκδοχές του. Από τη μεριά του ελληνικού κράτους, η πρόσκληση απευθύνεται στα μέλη της νοερής κοινότητας του έθνους που με βάση το ιδεολογικό σχήμα του ελληνισμού ξεπερνάει τα όρια του κράτους και αγκαλιάζει και την απανταχού διασπορά. Στο πλαίσιο αυτό, η ελληνικότητα και το εθνικό ανήκειν των «παλινοστούντων» προσδιορίζονται πρωτίστως με όρους καταγωγής και αίματος (ομο-γενείς) και μόνο δευτερευόντως με όρους πολιτισμικούς ή εθνικής συνείδησης.³⁵ Για έναν αριθμό εξ αυτών, η καταγωγική σχέση και το «όμαι-

μον» επικυρώνονται και πιστοποιούνται από την εξ αποστάσεως πολιτική σχέση που διατηρούσαν με το ελληνικό κράτος ως (πρώην) κάτοχοι ελληνικών διαβατηρίων.

Γιατί έρχονται στην Ελλάδα;

Περίπου μια δεκαετία πριν τη διάλυση της ΕΣΣΔ, το ελληνικό κράτος ξεκίνησε να επεξεργάζεται ένα σχέδιο για την «παλιννόστηση» και εγκατάσταση στη χώρα 10.000 σοβιετικών Ελλήνων.³⁶ Το σκεπτικό πίσω από την απόφαση αυτή ήταν διττό. Από τη μία εξυπηρετούσε τον στόχο της δημογραφικής και οικονομικής τόνωσης συνοριακών περιοχών της Βόρειας Ελλάδας που είχαν απολέσει μεγάλο τμήμα του πληθυσμού τους ως επακόλουθο πολλών δεκαετιών συνεχούς εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης. Ιδιαίτερα για την περιοχή της Θράκης που βρισκόταν στο επίκεντρο του σχεδιασμού και της πιλοτικής υλοποίησης, η δημογραφική και οικονομική-αναπτυξιακή τόνωση γινόταν αντιληπτή μέσα από ένα ιδιαίτερο «εθνικό» πρίσμα, λόγω της παρουσίας στην περιοχή της μουσουλμανικής μειονότητας³⁷ αλλά και του συνόρου με την Τουρκία.³⁸ Η οργανωμένη και επιλεκτική «παλιννόστηση» και εγκατάσταση περιορισμένου αριθμού ομογενών σχεδιάστηκε επομένως με όρους «ωφελιμότητας»³⁹ και «εθνικού συμφέροντος».⁴⁰

Ταυτόχρονα, η προσπάθεια αυτή ανταποκρινόταν στην εκπεφρασμένη βούληση ενός αριθμού σοβιετικών Ελλήνων, ιδιαίτερα μεταξύ αυτών που διατηρούσαν την ελληνική υπηκοότητα, να μετοικήσουν στην Ελλάδα. Η αργή και ελλιπής προπαρασκευή του ελληνικού κράτους, συνέπεια και μιας έντονης πολιτικής αμφιθυμίας σχετικά με το εν λόγω σχέδιο και κυρίως η ξαφνική κατάρρευση και διάλυση της ΕΣΣΔ άλλαξαν ριζικά τα δεδομένα. Ενώ μέχρι το 1989 ο αριθμός των αφιχθέντων από την ΕΣΣΔ περιοριζόταν στις λίγες εκατοντάδες, το ρεύμα της μετακίνησης γιγαντώθηκε σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα με αποτέλεσμα το κράτος να μην είναι σε θέση να διαχειριστεί με επάρκεια και βάσει σχεδίου την άφιξη των ομογενών.

Η μετανάστευση της εθνοτικής επιστροφής αποτελεί φαινόμενο μεγάλης έκτασης στο μετασοσιαλιστικό χώρο. Η σχετική βιβλιογραφία εντοπίζει μια

σειρά από παράγοντες και αιτίες που οδηγούν σε αυτό το είδος μετανάστευσης, όπως η ταυτότητα, η ασφάλεια, η οικονομική ανάγκη. Στην πραγματικότητα, τις περισσότερες φορές οι παράγοντες αυτοί βρίσκονται σε σχέση αμοιβαίας επικάλυψης και αλληλεξάρτησης. Από την άλλη, είναι φανερό πως οι νοηματοδοτήσεις των κοινωνιών υποδοχής για τα κίνητρα της μετανάστευσης αποτελούν κρίσιμο στοιχείο για τον τρόπο με τον οποίο αυτές θα αντιμετωπίσουν τους «νεοφερμένους». Παλινοστούντες ομογενείς, πρόσφυγες, οικονομικοί μετανάστες. Καθένας από τους όρους αυτούς φέρει διαφορετικό συμβολικό βάρος, δημιουργεί τους δικούς του ιδιαίτερους συνειρμούς και προσανατολίζει με διαφορετικό τρόπο το βλέμμα της κοινωνίας υποδοχής.⁴¹

Όσον αφορά στα κίνητρα «των παλινοστούντων», θεωρώ πως αυτά δεν θα πρέπει να ερμηνεύονται μονοσήμαντα μέσα από ένα αυστηρά οικονομικό πρίσμα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αυτό που στο σοβιετικό χώρο ονομάστηκε «μετανάστευση του σαλαμιού»⁴² δεν περιλαμβάνεται στα κίνητρα των μετακινούμενων. Οι «σκληρά» εργαλειακές προσεγγίσεις που περιορίζουν τον ερμηνευτικό ορίζοντα στην *ad hoc* επινόηση και κατασκευή της ελληνικής ταυτότητας με στόχο την απόδραση από τη φτώχεια,⁴³ αφήνουν αθέατες άλλες σημαντικές πτυχές ενός σύνθετου και πολυπαραγοντικού φαινομένου.⁴⁴ Το δέος που προκάλεσε και τα επείγοντα διλήμματα που έθεσε το αναπάντεχο άνοιγμα των συνόρων, η αποκατάσταση της σύνδεσης με τα συγγενικά δίκτυα στην Ελλάδα και η αφιλόξενη μορφή που πήρε η διαδικασία «εθνικοποίησης» σε αρκετές από τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες, μαζί με τις βίαιες συγκρούσεις που ξέσπασαν σε αρκετές περιοχές όπου κατοικούσαν ελληνικοί πληθυσμοί (Αμπχαζία, Βόρειος Καύκασος, Ναγκόρνο Καραμπάχ) αποτελούν εξίσου σημαντικούς παράγοντες στην απόφαση για μετανάστευση.⁴⁵ Ο φόβος για την προϊούσα αφομοίωση στο νέο περιβάλλον των ανεξάρτητων εθνικών κρατών⁴⁶ σε συνδυασμό με μια φαντασιακή και εξιδανικευμένη εικόνα για το εθνικό κέντρο —«στην Ελλάδα υπάρχουν τα πάντα» έμαθαν διαβάζοντας Τσέχωφ— αποτελούν επίσης κίνητρα για την εθνοτική μετανάστευση.

Η συνάντηση: Συμφωνίες και ασυμφωνίες

Η εμπειρία της συνάντησης των «παλινοστούντων» με το ελληνικό κράτος και την ελληνική κοινωνία και οι επιβεβαιώσεις και διαψεύσεις που αυτή γεννάει αγγίζουν πολλά διαφορετικά επίπεδα. Εδώ θα εστιάσω στο πώς η συνάντηση αυτή κλονίζει τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την ελληνικότητα, το εθνικό ανήκειν και την ιδιότητα του πολίτη.

Ξεκινώντας από το νομικό καθεστώς των «παλινοστούντων», αυτό παρουσιάζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά. Το ταξίδι προς την Ελλάδα γίνεται κυρίως μέσω της ειδικής βίζας παλινοστήσης, αν και ένας σημαντικός αριθμός, ειδικά μετά το 1993 φθάνει στη χώρα με τουριστική βίζα.⁴⁷ Ακολουθεί η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας μέσω ενός συνοπτικού τρόπου κτήσης, μιας «ιδιόμορφης πολιτογράφησης» και «κατά παρέκκλιση από κάθε γενική ή ειδική διάταξη που προβλέπει την υποβολή ορισμένων δικαιολογητικών».⁴⁸

Στην περίπτωση λοιπόν των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ, αυτοί αποκτούν σχεδόν αυτόματα την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη και πλήρη πολιτικά δικαιώματα, γεγονός που δικαιώνει τον χαρακτηρισμό αυτής της εθνοτικού τύπου μετανάστευσης ως «προνομιακής μετανάστευσης». Πρόκειται για ένα είδος θετικής διάκρισης, για μια θετική εξαίρεση. Χαρακτηριστικό είναι πως η προνομιακή αυτή μεταχείριση δεν ίσχυσε με ανάλογο τρόπο για μια άλλη κατηγορία ομογενών, αυτή των μελών της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας. Ενώ και οι δύο κατηγορίες κατατάσσονται επίσημα κάτω από τον όρο «ομογενείς», αντιμετωπίστηκαν με διαφορετικό τρόπο ως προς την χορήγηση ιθαγένειας. Στους μεν αποδόθηκε ιθαγένεια ενώ οι δε διαβιούν στη χώρα με ένα ειδικό καθεστώς (Ειδικό Δελτίο Ταυτότητας Ομογενών) με το οποίο τους αναγνωρίζεται η ελληνική εθνικότητα αλλά δεν τους αποδίδεται η ιθαγένεια.⁴⁹

Το εθνικό ανήκειν αντιμετωπίζεται συνήθως ως μια οριζόντια και εξισωτική έννοια τουλάχιστον μετά την αλλαγή παραδείγματος που συνιστούν η Αμερικάνικη και η Γαλλική επανάσταση και η μετάβαση από το «έθνος» των ευγενών στο έθνος των πολιτών και του λαού. Ο Benedict Anderson μιλάει για την οριζόντια συντροφική σχέση που ενώνει, παρά τις επιμέρους εσωτερικές διαφορές και ανισότητες, τα μέλη της φαντασιακής κοινότητας του έθνους.

Ενώ καταρχήν δεν υπάρχει κάποια εγγενής εννοιολογική σύνδεση μεταξύ

ιδιότητας του πολίτη και εθνικής ταυτότητας ή και εθνικότητας,⁵⁰ τα όρια μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών έχουν σταδιακά θολώσει.⁵¹ Σε πολλά εθνικά κράτη, οι όροι citizenship και nationality τείνουν να θεωρούνται συνώνυμοι και να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά.⁵² Τα άτομα απολαμβάνουν τα δικαιώματα που συνδέονται με την ιδιότητα του πολίτη επειδή ανήκουν στην κοινότητα του έθνους. Το έθνος όμως δεν ορίζεται παντού με τον ίδιο τρόπο. Πιο γνωστή διάκριση, της οποίας πάντως η αναλυτική εγκυρότητα και χρησιμότητα έχει αμφισβητηθεί, παραμένει αυτή μεταξύ πολιτικού-εδαφικού (δυτικού) και εθνοτικο-πολιτισμικού (ανατολικού) εθνικισμού που οδήγησαν στις αντίστοιχες, διακριτές εννοιολογήσεις του έθνους και του εθνικού ανήκειν.⁵³

Κράτη όπως η Γερμανία, η Ελλάδα ή το Ισραήλ δίνουν έμφαση στο στοιχείο της εθνικότητας –νοούμενης με όρους εθνοτικής καταγωγής– από την οποία και πηγάζουν οι άλλες δύο έννοιες πάνω στις οποίες βασίζεται το εγχείρημα της πολιτικής νεωτερικότητας, δηλαδή η υπηκοότητα και η συμμετοχή στη δημοκρατική διαδικασία.⁵⁴ Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ παρατηρούμε όμως ένα είδος ιεράρχησης του εθνικού ανήκειν, μια ιεράρχηση της ελληνικότητας όπως αποκαλούν το φαινόμενο οι Triandafyllidou και Veikou,⁵⁵ η οποία οδηγεί με τη σειρά της σε μια διαφοριστική και διαβαθμισμένη απόδοση πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.⁵⁶ Στην περίπτωση των ομογενών από την Αλβανία, ενώ το ελληνικό κράτος αναγνωρίζει ότι αποτελούν τμήμα του έθνους, ταυτόχρονα τους αποδίδει μια κατώτερη θέση συγκριτικά με τους εντόπιους Έλληνες αλλά και με τους επίσης ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ.⁵⁷ Παρατηρούμε λοιπόν πως μέσα από ένα καθεστώς εξαιρέσεων, θετικών ή αρνητικών, το διακηρυκτικά ενιαίο εθνικό σώμα «τεμαχίζεται» σε επιμέρους κατηγορίες οι οποίες βρίσκονται σε σχέση ανισότητας και ιεράρχησης. Ο διαβαθμισμένος χαρακτήρας της ελληνικότητας έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη τμηματικών ταυτοτήτων που πολιτικοποιούνται και οδηγούν σε εθνοτικό ανταγωνισμό.

Οριζόντια και εξισωτική τείνει να θεωρείται και η έννοια της πολιτειότητας (citizenship), ειδικά όταν κάποιος την περιορίσει, όπως συχνά συμβαίνει, στη στενή διάσταση της ιθαγένειας-υπηκοότητας, όπως αυτή επικυρώνεται νομικά μέσα από την κατοχή ενός δελτίου ταυτότητας ή διαβατηρίου και του δικαιώματος της συμμετοχής στα κοινά μέσω του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι. Όμως η σύγχρονη έννοια της ιδιότητας του πολίτη περιλαμβάνει μια ευρεία δέσμη δι-

καιωμάτων που εκτός από τα αστικά και πολιτικά περιλαμβάνει και τα κοινωνικά, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα πολιτισμικά δικαιώματα και το δικαίωμα στην αναγνώριση της διαφοράς μέσω της έννοιας της «διαφοροποιημένης ή πολυπολιτισμικής ιδιότητας του πολίτη».⁵⁸

Η πορεία εμβάθυνσης, διεύρυνσης και καθολικοποίησης των δικαιωμάτων που πηγάζουν από την ιδιότητα του πολίτη υπήρξε αποτέλεσμα ταξικών, φεμινιστικών και εθνοτικο-φυλετικών αγώνων σε όλο τον κόσμο, ενώ μεταπολεμικά, αυτό που ονομάστηκε κοινωνική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη (social citizenship)⁵⁹ ανέδειξε το ρόλο του κοινωνικού κράτους πρόνοιας και των αναδιανεμητικών πολιτικών ως κρίσιμοι παράγοντα για την εμβάθυνση και ουσιαστικοποίηση της έννοιας. Σε μετέπειτα αναλύσεις, το ταξικό στοιχείο στο οποίο εστίαζε ο Marshall διευρύνθηκε ώστε να περιλάβει και τους παράγοντες του φύλου και της φυλής.⁶⁰ Στον αντίποδα των παραπάνω προσεγγίσεων, ως ισχυρός και αταλάντευτος πολέμιος της έννοιας αλλά και της εφαρμογής του social citizenship αναδεικνύεται ο νεοφιλελευθερισμός και οι οπαδοί του.⁶¹

Επιστρέφοντας στο παράδειγμά μας και στην ενταξιακή πολιτική για τους ομογενείς από την πρώην ΕΣΣΔ, βλέπουμε πως αυτή, εκτός από την απόδοση ιθαγένειας και δικαιώματος συμμετοχής στα κοινά, περιλάμβανε και μια σειρά από άλλες πρόνοιες και μέτρα στήριξης, τα οποία σε μεγάλο βαθμό ανέλαβε να υλοποιήσει, με αμφιλεγόμενα αποτελέσματα, το Εθνικό Ινστιτούτο Υποδοχής και Αποκατάστασης Αποδήμων και Παλιννοστούντων Ομογενών Ελλήνων (ΕΥΑΠΟΕ). Επρόκειτο για προγράμματα εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και επαγγελματικής κατάρτισης, για τη χορήγηση επιδοτούμενων και εγγυημένων στεγαστικών δανείων ή τη δωρεάν παραχώρηση οικοπέδων, καθώς και για δικαιώματα σχετικά με την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και την ασφάλιση.⁶² Εκ πρώτης όψεως μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι στο θεσμικό επίπεδο και παρά τις πάγιες δυσλειτουργίες του κρατικού μηχανισμού και την ανεπαρκή προετοιμασία για την υποδοχή τόσο μεγάλου αριθμού ανθρώπων σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα, οι ομογενείς από την ΕΣΣΔ έτυχαν προνομιακής μεταχείρισης σε σχέση τόσο με τους οικονομικούς μετανάστες και πρόσφυγες αλλά και σε σχέση με τους ομογενείς από την Αλβανία, για τους οποίους οι πρόνοιες και τα δικαιώματα που προβλέφθηκαν ήταν συγκριτικά πιο περιορισμένα.⁶³

Οι έρευνες για το φαινόμενο της «εθνοτικής επιστροφής» συμπίπτουν στο

συμπέρασμα ότι η προνομιακή μεταχείριση από τα κράτη υποδοχής στο όνομα της κοινής εθνοτικής καταγωγής δεν ανοίγει αυτόματα το δρόμο για την ουσιαστική ένταξη και αποδοχή. Η συνάντηση μεταξύ των αυτόχθονων και ετερόχθονων «εθνοτικά αδερφών» χαρακτηρίζεται από ένα εκατέρωθεν «χάσμα ανάμεσα στην πρότερη φαντασίωση και στην πραγματικότητα»⁶⁴ και η «πολιτισμική πρόσκρουση ανάμεσα σε νεοφερμένους και οικοδεσπότες ενέχει ασύμβατες σε μεγάλο βαθμό προσδοκίες».⁶⁵ Έτσι, ενώ χώρες όπως η Γερμανία και το Ισραήλ επένδυσαν σημαντικούς πόρους και ανέπτυξαν εκτεταμένα και άρτια οργανωμένα προγράμματα για τη μεταφορά, τη στέγαση, την εκμάθηση της γλώσσας, την επαγγελματική κατάρτιση και αποκατάσταση και ενώ ειδικά στο Ισραήλ η ένταξη με όρους πολιτικής συμμετοχής⁶⁶ και οικονομικής ένταξης θεωρείται επιτυχής, δεν συμβαίνει το ίδιο στο επίπεδο της όσμωσης με την κοινωνία υποδοχής, την κοινωνική και πολιτισμική ένταξη.

Στο Ισραήλ, που αποτελεί καταστατικά ένα κράτος «επιστρεφόντων», οι προερχόμενοι από την ΕΣΣΔ που εγκαταστάθηκαν μετά το 1990 αντιπροσώπευαν εκείνη την εποχή 13% του πληθυσμού και επομένως η παρουσία τους είχε μεγάλο ειδικό βάρος. Χαρακτηριστικό ήταν επίσης το πολύ υψηλό μορφωτικό επίπεδο, σαφώς ανώτερο συγκριτικά από αυτό των ντόπιων Ισραηλινών. Τα δύο αυτά στοιχεία προσέδωσαν στους αποκαλούμενους «Ρώσους» του Ισραήλ μια σημαίνουσα θέση στην ισραηλινή κοινωνία και μεγάλη επιρροή.⁶⁷ Τα ίδια αυτά χαρακτηριστικά μπορούν εν μέρει να εξηγήσουν γιατί ο νεοεγκατασταθείς αυτός πληθυσμός παρουσιάζει έντονο κοινοτισμό και άρνηση να υιοθετήσει τα πολιτισμικά πρότυπα και τον τρόπο ζωής της κοινωνίας υποδοχής και γιατί παραμένει σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένος στη ρωσική γλώσσα και τον «ρωσικό πολιτισμό και τρόπο ζωής», τον οποίο και αξιολογεί με όρους ανωτερότητας.⁶⁸

Στη Γερμανία η ένταξη φαίνεται να ήταν ακόμα πιο δύσκολη σε σχέση με το Ισραήλ και χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από την πολύ περιορισμένη πολιτική δραστηριοποίηση των Aussiedler,⁶⁹ από μια ατμόσφαιρα εκατέρωθεν διαψεύσεων και από τη γενικευμένη πρόσληψη και προσδιορισμό των αφιχθέντων από τη Ρωσία και το Καζακστάν ως Ρώσων.⁷⁰ Παρατηρούνται επίσης, έντονος χωρικός διαχωρισμός με τη δημιουργία «μεταναστευτικών θυλάκων», αίσθημα μη αποδοχής, προσκόλληση στη ρωσική γλώσσα⁷¹ και κάλυψη αναγκών μέσα

από εν πολλοίς παράλληλες «κοινοτικές» υποδομές μέσω της ενεργοποίησης δικτύων, που ξεκινούν από την οικογένεια και φτάνουν ως τη δημιουργία επίσημων οργανώσεων.⁷² Τα ευρήματα αυτά, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις και ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης⁷³ συμφωνούν σε σημαντικό βαθμό με τα συμπεράσματα αντίστοιχων ερευνών που έχουν γίνει στην Ελλάδα για τους εθνοτικούς μετανάστες από την πρώην ΕΣΣΔ,⁷⁴ ενώ τουλάχιστον ως προς το στοιχείο των εκατέρωθεν διαψεύσεων και της πρόσληψής τους ως ξένων, το ίδιο φαίνεται να ισχύει και στην περίπτωση των ομογενών από την Αλβανία.⁷⁵

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της συνάντησης μεταξύ ετεροχθόνων και γηγενών φαίνεται να αποτελεί η μη αναγνώριση ή πιο σωστά η παραγνώριση (εσφαλμένη αναγνώριση) της ταυτότητας των πρώτων από τους δεύτερους. Έτσι ενώ οι «παλινοστούντες» φθάνουν στη χώρα με το συμβολικό κεφάλαιο της ελληνικότητας η οποία τους αναγνωρίζεται θεσμικά από το ελληνικό κράτος, η ταυτότητα αυτή φαίνεται να γίνεται αντικείμενο αμφισβήτησης σε ευρεία κλίμακα στις διαπροσωπικές και δι-ομαδικές τους σχέσεις με τους γηγενείς. Σε ατομικό επίπεδο, η μη αναγνώριση μπορεί να προκαλέσει αυτό που με όρους του Hegel⁷⁶ και του Charles Taylor⁷⁷ θα ονομάζαμε «σοβαρή παραμόρφωση της σχέσης με τον εαυτό και τραυματισμό της ταυτότητας». Ταυτόχρονα όμως, σε επίπεδο τόσο ατομικό όσο και συλλογικό, η μη αναγνώριση ή παραγνώριση θέτει και το ερώτημα του ανήκειν. Αυτό άλλωστε αποτυπώνεται με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο μέσα από το στερεοτυπικά διατυπωμένο παράπονο «εκεί μας έλεγαν Έλληνες, εδώ μας λένε Ρώσους. Τελικά πού ανήκουμε;»

Ενώ στον επίσημο θεσμικό λόγο οι αφιχθέντες από την πρώην ΕΣΣΔ χαρακτηρίζονται ως Έλληνες ομογενείς, Ελληνοπόντιοι, νεοπρόσφυγες,⁷⁸ οι όροι αυτοί παρουσιάζουν περιορισμένη διείσδυση στον καθημερινό λόγο και δεν καταφέρνουν να επιβληθούν, ενώ αντίθετα επικρατούν οι προσδιορισμοί Ρωσοπόντιοι και Ρώσοι, τους οποίους οι ίδιοι οι ομογενείς κατά κανόνα αποχρoύουν και απορρίπτουν ως προσβλητικούς και αναντίστοιχους με την πραγματική τους, υποκειμενικά προσδιορισμένη ταυτότητα. Η αμφισβήτηση της ελληνικότητας που προκύπτει μέσα από αυτήν τη συνάντηση κλονίζει την κυρίαρχη εννοιολόγηση του έθνους και του εθνικού ανήκειν. Έτσι, ενώ το επίσημο κράτος αναγνωρίζει την ελληνικότητα των «παλινοστούντων» καταρχήν με όρους καταγωγής (το όμαιμον) και δευτερευόντως με όρους εθνικής συνείδησης, η κυ-

ρίαρχη εθνική ιδεολογία της αυστηρής μονοπολιτισμικότητας και ομοιογένειας και η ανιστορική παρουσίαση του ελληνικού έθνους από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους⁷⁹ έρχονται να προκαλέσουν «πολιτισμικές παρεξηγήσεις» σε δυο άλλα επίπεδα, αυτά του ομόγλωσσου και του ομότροπου.⁸⁰ Δεν αρκεί να ονομάζεσαι Έλληνας, δεν αρκεί να αισθάνεσαι Έλληνας, πρέπει και να φαίνεσαι Έλληνας, πλησιάζοντας όσο περισσότερο γίνεται σε ό,τι θεωρείται η κυρίαρχη και αρχετυπική εικόνα του Έλληνα.⁸¹ Όπως σημειώνει η Verdery,⁸² η θεσμοποίηση μιας αντίληψης περί «ομοιότητας» καθιστά ορατούς όσους αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν σε αυτή τη νόρμα.

Οι πολιτισμικές αυτές παρεξηγήσεις, οι οποίες δεν θα πρέπει να εξετάζονται έξω από το πλαίσιο της, προνομιακής έστω, μεταναστευτικής συνθήκης και του ανταγωνισμού για την πρόσβαση σε περιορισμένους πόρους,⁸³ οδηγούν εκτεταμένα τμήματα του εντόπιου πληθυσμού να αμφισβητήσουν συλλήβδην την ελληνικότητα των νεοφερμένων και επομένως και το δικαίωμα της ισότιμης συμμετοχής θέσης στην εθνική πολιτική κοινότητα.⁸⁴ Όπως σημειώνει ο Martiniello,⁸⁵ η πολιτισμική ετερογένεια αποτελεί μια πραγματική δοκιμασία για την ανθεκτικότητα των δικαιωμάτων του πολίτη, με δεδομένο ότι η νεωτερική ιδιότητα του πολίτη αναδύθηκε σε κοινωνίες που έβλεπαν τον εαυτό τους ως βαθιά μονοπολιτισμικές.

Όπως έχει διαφανεί στο πρώτο μέρος αυτού του κειμένου, η ελληνικότητα – ρωμαικότητα κατά την ύστερη φάση της σοβιετικής εποχής συγκροτούταν κυρίως με όρους απόδοσης ταυτότητας από το κράτος καθώς και μέσα από την καθημερινή κοινωνική διαπραγματεύση της πολιτισμικής διαφοράς εντός ενός πολυ-εθ(νο)τικού κοινωνικού πλαισίου. Η επίκληση ενός ιδιαίτερου εθνοτικού ήθους⁸⁶ και η επιστράτευση και ανάδειξη ενός περιορισμένου αριθμού διακριτών πολιτισμικών χαρακτηριστικών σε συνδυασμό με την κοινωνική επιταγή για εθνοτική ενδογαμία και την έστω και θρυμματισμένη εθνοτική και γενεαλογική μνήμη επέτρεπαν, όχι χωρίς απώλειες, τη διατήρηση του εθνοτικού συνόρου παρά την αυξανόμενη πολιτισμική ομογενοποίηση και την υιοθέτηση της ρωσικής γλώσσας και του κυρίαρχου, «υψηλού» ρωσο-σοβιετικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό, το να προσδιορίζεται κάποιος ως Γκρεκ και ταυτόχρονα να μιλά ρωσικά δεν συνιστούσε κάποιου είδους αντίφαση.⁸⁷ Υπό αυτό το πρίσμα, το «εκεί Έλληνας, εδώ Ρώσος» δεν αποτελεί απλά ένα εργαλειακά αξιοποιού-

μενο λεκτικό σχήμα θυματοποίησης. Πράγματι, στην ΕΣΣΔ οι άνθρωποι αυτοί αυτοπροσδιορίζονταν και ετεροπροσδιορίζονταν ως Έλληνες, πρωτίστως με όρους καταγωγής και δευτερευόντως με όρους πολιτισμικής ετερότητας, η οποία με την πάροδο του χρόνου αμβλύθηκε σε μεγάλο βαθμό.

Στην Ελλάδα τώρα, οι όροι Ρωσοπόντιος και Ρώσος, προσδιορισμοί που σε ένα πρώτο επίπεδο σχετίζονται με τη γλώσσα χρήσης, τον τόπο προέλευσης αλλά και την έξη και την εμφάνιση του «φτωχού ανατολικού»⁸⁸ υπονοούν ή/και εκλαμβάνονται ως κάτι πολύ περισσότερο από τα παραπάνω. Συνιστούν αμφισβήτηση μιας διεκδικούμενης ταυτότητας και, πιο σημαντικό ακόμα, αμφισβήτηση του ανήκειν και άρα της κοινωνικής θέσης και των δυνατικών ευκαιριών των «παλινοστούτων». Η έτσι κι αλλιώς ασαφής, ολισθηρή και αμφισβητούμενη έννοια της ταυτότητας⁸⁹ δεν αποτελεί ίσως το καταλληλότερο αναλυτικό εργαλείο για την περίπτωση που εξετάζουμε. Όπως παρατηρεί η Anthias,⁹⁰ η έννοια της ταυτότητας ζητάει πολλά. Ζητάει από τα υποκείμενα να είναι σε θέση να επιδείξουν το «ποιοι είναι», με ποιον ή με τι ταυτίζονται με τρόπο συνεκτικό και σταθερό. Αυτή η απαίτηση γίνεται ακόμα πιο προβληματική όταν μιλάμε για διασπορικούς και μεταναστευτικούς πληθυσμούς για τους οποίους «το εδώ και το εκεί», η διατοπικότητα, αποτελεί συγκροτητικό στοιχείο της κοινωνικής τους συνθήκης.⁹¹ Εξαιρετικά προβληματικός αποδεικνύεται, ιδιαίτερα σε τέτοιες περιπτώσεις, και ο αποκλειστικός χαρακτήρας της εθνικής ταυτότητας και του εθνικού ανήκειν, όπως και η ουσιοκρατική και αναγωγιστική λογική της εθνικιστικής ιδεολογίας που περιορίζει την ποικιλία των υπαγωγών των υποκειμένων σε ένα μοναδικό κριτήριο —το εθνικό— που θεωρείται ότι συνιστά την καθοριστική τους ουσία και το πλέον κρίσιμο χαρακτηριστικό της ατομικότητάς τους.⁹²

Είναι προφανές πως η συγκεκριμένη κατηγορία πληθυσμού, που ασφαλώς δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως εσωτερικά ομοιογενής, παράλληλα με την ελληνική-ρωμαίικη ταυτότητα, η οποία υπόκειται σε αναδιαπραγματεύση και ανασηματοδοτήσεις μετά την εγκατάσταση στην Ελλάδα, διατηρεί ταυτόχρονα, τουλάχιστον στην πρώτη και «μιάμιση» γενιά, δεσμούς με τον πρώην σοβιετικό χώρο και μια ρωσι(α)κή πολιτισμική ταυτότητα που συνιστά σημαντική πτυχή της ατομικής και συλλογικής υποκειμενικότητας. Υπό το πρίσμα αυτό, ο προσδιορισμός Ρωσο-πόντιος θα μπορούσε να είναι αποδεκτός από τους

«παλιννοστούντες» ομογενείς –από κάποιους γίνεται πράγματι αποδεκτός αν και συνήθως όχι δημόσια– αν αυτός δεν αποτελούσε κριτήριο αποκλεισμού από την πολιτική κοινότητα του έθνους και δεν οδηγούσε σε συμβολικό και υλικό υποβιβασμό της θέσης τους στην κοινωνία υποδοχής.

Ακολουθώντας την Fraser,⁹³ προκρίνω εδώ τη βεμπεριανή έννοια του status και όχι αυτήν της ταυτότητας γιατί θεωρώ πως κοινωνιολογικά και σε συλλογικό επίπεδο το πρόβλημα της μη αναγνώρισης ή της εσφαλμένης αναγνώρισης δεν θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με όρους πολιτικής της ταυτότητας, η οποία αφενός ενισχύει την πραγματοποίηση των συλλογικών ταυτοτήτων⁹⁴ και αφετέρου υποκαθιστά και εν τέλει υπονομεύει τους αγώνες για αναδιανομή μέσω του κατακερματισμού του συλλογικού υποκειμένου που τη διεκδικεί. Αντίθετα, αν προσεγγίσουμε το ζήτημα της μη αναγνώρισης ως πρόβλημα κοινωνικά υποδεέστερης κοινωνικής θέσης, οδηγούμαστε σε μια πολιτική που στοχεύει στην υπέρβαση της σχέσης υποτέλειας και στο να καταστεί το μη αναγνωρισμένο τμήμα του πληθυσμού ισότιμο μέρος της κοινωνίας με πλήρη δικαιώματα. Θεωρώ λοιπόν ότι στο συγκεκριμένο πλαίσιο, οι αναλυτικές κατηγορίες του ανήκειν και του συλλογικού status μπορούν να αποδειχθούν προσφορότερες σε σχέση με αυτήν της ταυτότητας.

Η διαχείριση που κάνουν τα υποκείμενα σχετικά με τις ρωσι(α)κές πτυχές του εαυτού τους ποικίλει σημαντικά και προφανώς εξαρτάται από τα κοινωνικά συμφραζόμενα και τις περιστάσεις. Για παράδειγμα, κατά τη φάση της εγκατάστασης και ενόψει της απόκτησης ιθαγένειας αρκετοί ήταν αυτοί που άλλαξαν τα επώνυμά τους επί το ελληνικότερο,⁹⁵ κατόπιν παροτρύνσεων ή επειδή ένωσαν την ανάγκη να «αποκαθάρουν» το επώνυμό τους από τα σημάδια που άφησε σε αυτό η ρωσική και σοβιετική εμπειρία, προκειμένου αυτό να μην ξεχωρίζει στο νέο τόπο εγκατάστασης. Από την άλλη, ιδίως εκεί όπου δημιουργήθηκαν συμπαγείς εγκαταστάσεις και όπου ο μεγάλος αριθμός των ομογενών καθιστά εκ των πραγμάτων προφανές το εθνοτικό όριο με τον ντόπιο πληθυσμό, η τάση είναι συχνά προς την ανοιχτή και δημόσια έκφραση των ρωσικών πτυχών μέσα από τη δημόσια χρήση της γλώσσας, τις ταμπέλες των καταστημάτων, τον τρόπο διασκέδασης και ψυχαγωγίας κá. Το βλέμμα των άλλων, ο κατηγορικός χαρακτήρας των προσδιορισμών Ρώσος και Ρωσοπόντιος και η συνειδητοποίηση, συχνά με έκπληξη, των διαφορών με τον εντόπιο πληθυσμό ως προς τον

τρόπο ζωής, τις συνήθειες και τους κώδικες, μαζί με τα βιώματα και τις μνήμες που κουβαλούν από τον τόπο καταγωγής κατασκευάζουν μια νέου τύπου εθνική ταυτότητα στην οποία οι ρωσι(α)κές διαστάσεις υπερτονίζονται, συχνά με όρους περηφάνιας και υπεροχής. Στην Ελλάδα ο σημαντικός Άλλος έχει αλλάξει και κατ' αντίστοιχο τρόπο αλλάζουν τα πολιτισμικά υλικά και τα συμβολικά ιδιώματα που αξιοποιούνται για να παράξουν διαφορά.

Όσον αφορά στη διαχείριση – υπεράσπιση της ελληνικότητας απέναντι στην τάση αμφισβήτησής της από τους γηγενείς λόγω της γλώσσας και άλλων «προφανών» ξενικών χαρακτηριστικών, ένα σύνηθες υπόδειγμα στρατηγικής αντιστάθμισης αποτελεί η έμφαση στα υποκειμενικά και «άυλα» στοιχεία των αξιών και της συνείδησης και μάλιστα με όρους αυθεντικότητας. Έμφαση δίνεται επίσης στο στοιχείο του αίματος και της καταγωγής ως της κατεξοχήν ουσίας του έθνους, ενώ σε ένα είδος «υπεραναπλήρωσης», αναπτύσσεται ένας εθνικόφρων λόγος που συντονίζεται με τις προσδοκίες που ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής κοινωνίας έχει από αυτή την κατηγορία πληθυσμού και που ανταποκρίνεται στο κυρίαρχο ιδεολογικό μοτίβο του «Τραντέλλενα». Κατεξοχήν πεδίο εκφοράς αυτής της ρητορικής αποτελεί η θεσμική μνήμη για τον διωγμό από τον Πόντο και τις διώξεις και εκτοπίσεις της περιόδου 1937-1949 στην ΕΣΣΔ.

Συμπερίληψη και αποκλεισμός ως πολιτική εξαίρεσης

Ήδη από τη φάση της πρώτης εγκατάστασης και ακόμα εντονότερα προϊόντος του χρόνου, έγινε φανερό πως οι αφιχθέντες ομογενείς έλκονταν κατεξοχήν από τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα –σε ποσοστό τουλάχιστον 60%– δευτερευόντως από τις μικρότερες πόλεις και ελάχιστα από την ύπαιθρο και τον αγροτικό και ημιαστικό χώρο.⁹⁶ Αυτό συνέβη τόσο λόγω των επαγγελματικών δεξιοτήτων και του τρόπου ζωής τους, στην πλειοψηφία τους ήταν αστικοί πληθυσμοί, αλλά και επειδή η ίδια η δυναμική της οικονομίας και οι ανάγκες της αγοράς εργασίας το επέβαλαν.⁹⁷ Παρόλο που τα τρία τέταρτα (74%) του συνολικού αριθμού των αφιχθέντων εγκαταστάθηκαν πράγματι στη βόρεια Ελλάδα (59% στη Μακεδονία και 15% στη Θράκη), εκεί δηλαδή που προέβλεπε και ο υποτυπώδης αρ-

χικός σχεδιασμός, ο τύπος εγκατάστασης, το επαγγελματικό προφίλ και οι οικονομικές συμπεριφορές των εθνοτικών μεταναστών σε μεγάλο βαθμό δεν ανταποκρίνονταν στις προσδοκίες του όποιου κρατικού σχεδιασμού.⁹⁸

Ακόμα και έτσι όμως την περίοδο οικονομικής μεγέθυνσης των δεκαετιών του 1990 και 2000, η παρουσία αυτής της κατηγορίας πληθυσμού πρόσφερε συγκεκριμένα πλεονεκτήματα. Μολονότι είχε πλήρη πολιτικά και εργασιακά δικαιώματα ήταν σε γενικές γραμμές διαθέσιμη να προσφέρει την εργατική της δύναμη φθηνότερα ή αδήλωτα και να αναλάβει εργασίες που οι ντόπιοι Έλληνες ήταν ολοένα και λιγότερο διατεθειμένοι να κάνουν (οικιακές βοηθοί, φροντίδα ηλικιωμένων, οικοδομή, καθαρισμός, λαϊκές αγορές κλπ). Ταυτόχρονα ήταν εθνικά, αν και όχι απαραίτητα πολιτισμικά, οικεία και αντιμετωπιζόταν εν γένει θετικά στο επίπεδο του επίσημου – θεσμικού λόγου. Κατέλαβε έτσι μια ενδιάμεση θέση στο φαντασιακό της κοινωνίας ανάμεσα στους γηγενείς Έλληνες και στους εθνικά ξένους οικονομικούς μετανάστες που την ίδια εποχή φθάνουν και εγκαθίστανται στη χώρα.

Απόδοση ιθαγένειας και πολιτικών δικαιωμάτων και υιοθέτηση μιας σειράς προνοιών και θετικών διακρίσεων από τη μια μεριά, χαμηλή θέση στον καταμερισμό εργασίας, χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό κεφάλαιο αλλά και ευδιάκριτες πολιτισμικές διαφορές από την άλλη, οι αντιθέσεις αυτές συνθέτουν τη θέση οριακότητας και τον διαφορικό και μεταβλητό χαρακτήρα ένταξης της συγκεκριμένης κατηγορίας πληθυσμού στην ελληνική κοινωνία. Η θέση της παρουσιάζει κάποιες αναλογίες με αυτό που η Sassen⁹⁹ ονομάζει «εγχεκριμένους κι όμως μη αναγνωρισμένους». Πρόκειται για κατηγορίες πληθυσμού που, ενώ είναι πλήρη μέλη της πολιτικής κοινωνίας, μολοντούτο δεν αναγνωρίζονται ως πολιτικά υποκείμενα λόγω διακρίσεων, πολιτισμικών στερεοτύπων κλπ.

Στην ανάλυσή της για τη σχέση του νεοφιλελευθερισμού με την (κατάσταση) εξαίρεση(ς) και τις μεταλλάξεις που συντελούνται στα πεδία της ιδιότητας του πολίτη και της πολιτικής κυριαρχίας ως συνέπεια της επικράτησης του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος, η Ong¹⁰⁰ διευρύνει την εννοιολόγηση της «εξαιρέσης». Ενώ ο Agamben¹⁰¹ χρησιμοποιεί την εξαίρεση ως θεμελιώδη αρχή της κυρίαρχης εξουσίας που στηρίζεται στον απόλυτο διαχωρισμό μεταξύ πολιτών που περιλαμβάνονται σε μια έννομη τάξη και αυτών που αποκλείονται και επομένως βρίσκονται απογυμνωμένοι από δικαιο-πολιτικές προστασίες, η Ong αντιμε-

τωπίζει την εξαίρεση ως μια τεχνική της εξουσίας που μπορεί να αναπτυχθεί με στόχο τόσο να συμπεριλάβει όσο και να αποκλείσει. Εκτός δηλαδή από τη συμβατική κατανόηση της εξαίρεσης ως εργαλείου που ξεχωρίζει τα υποκείμενα προς αποκλεισμό στα οποία η κυρίαρχη εξουσία αρνείται δικαιώματα, αυτή μπορεί να αφορά και «θετικές αποφάσεις συμπερίληψης επιλεγμένων πληθυσμών που αξιολογούνται θετικά ως στόχοι υπολογιστικών επιλογών και αξιολογικών διαδικασιών που συνδέονται με το νεοφιλελεύθερο μεταρρυθμισμό». Πρόκειται δηλαδή για μία τεχνική επιλεκτικής συμπερίληψης με εργαλείο την εξαίρεση.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της συμπερίληψης είναι, όπως έχουμε ήδη δει, πως αυτή δεν αποτελεί μια κατάσταση όλα ή τίποτα αλλά περιλαμβάνει διαβαθμίσεις και άνιση κατανομή δικαιωμάτων και άρα οδηγεί σε πολλαπλές, άνισες και ιεραρχημένες εκδοχές της ιδιότητας του πολίτη. Η εξαίρεση έχει καταστασιακό, έκτακτο και ενδεχομενικό χαρακτήρα. Ο Carl Schmitt¹⁰² υποστήριξε πως «κάθε νόμος είναι ένας καταστασιακός νόμος». Επομένως, ανάλογα με τις ανάγκες και τις στοχεύσεις της νεοφιλελεύθερης «μεταρρυθμιστικής» πολιτικής, η αρνητική εξαίρεση μπορεί να διαδέχεται μια προηγούμενη θετική, για την ίδια κατηγορία πληθυσμού.

Το τελευταίο διάστημα, τα δύο κορυφαία προβλήματα που απασχολούν τη συγκεκριμένη κατηγορία πληθυσμού είναι ο αποκλεισμός μεγάλου μέρους των ηλικιωμένων ομογενών από το δικαίωμα στο προνοιακό επίδομα και την υγειονομική περίθαλψη που προβλέπεται για τους ανασφάλιστους υπερήλικες, λόγω της αλλαγής των προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη χορήγησή του και τα πρόστιμα που προβλέπει ο νόμος για τη ρύθμιση και τακτοποίηση των αυθαιρέτων κατοικιών. Και οι δύο αυτές εξελίξεις, που συνέπεσαν χρονικά, πλήττουν σημαντικό αριθμό μελών της συγκεκριμένης κατηγορίας πληθυσμού.

Το πρώτο μέτρο αφορά στον «Ειδικό Λογαριασμό Συνταξιοδότησης Ανασφάλιστων Υπερήλικων» από τον οποίο λαμβάνουν προνοιακή σύνταξη οι ανασφάλιστοι υπερήλικες, σύμφωνα με νόμο του 1982, όπως αυτός επεκτάθηκε για να συμπεριλάβει τους ομογενείς το 1992.¹⁰³ Το ύψος του επιδόματος είναι σήμερα 345 ευρώ. Μέχρι το 2012, το επίδομα αυτό λάμβαναν και οι ομογενείς από την ΕΣΣΔ και την Αλβανία, οι οποίοι είχαν συμπληρώσει το 67ο έτος της ηλικίας τους και δεν είχαν άλλη σύνταξη ή ασφάλιση στην Ελλάδα. Ένα μέρος από αυ-

τούς λαμβάνουν σύνταξη από τη χώρα προέλευσης, η οποία όμως κυμαίνεται από 12 ευρώ στην Αμπχαζία έως 70-120 στην Αλβανία. Με νέο νόμο που ψηφίστηκε το 2012 στο πλαίσιο του λεγόμενου επικαιροποιημένου Μνημονίου άλλαξαν οι προϋποθέσεις χορήγησης του επιδόματος και σε αυτές προστέθηκαν τρεις νέες, εκ των οποίων οι δύο φωτογραφίζουν τους ομογενείς. Συγκεκριμένα προβλέφθηκε πως οι δικαιούχοι πρέπει να έχουν είκοσι χρόνια «νόμιμης και μόνιμης» παρουσίας στην Ελλάδα, πως πρέπει να έχουν τεκμαρτό εισόδημα μέχρι 4.320 ευρώ ατομικό και μέχρι 8.640 οικογενειακό και πως δεν θα πρέπει να λαμβάνουν «ή να δικαιούται να λάβουν» άλλη σύνταξη από τη χώρα προέλευσης, ανεξαρτήτως ποσού. Σύμφωνα με δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, μετά την ψήφιση του μέτρου οι συντάξεις κόπηκαν για το σύνολο σχεδόν των προερχόμενων από την Αλβανία (14.500 άτομα) και για το 60% εκείνων που προέρχονται από τις χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.¹⁰⁴

Το δεύτερο ζήτημα αφορά μια σειρά πρόσφατων νομοθετικών παρεμβάσεων με τις οποίες επιχειρείται, για πολλοστή φορά, να αντιμετωπιστεί η αυθαίρετη δόμηση και να υπάρξει μια οριστική ρύθμιση για τις ήδη υπάρχουσες αυθαίρετες κατοικίες προκειμένου αυτές να μην κατεδαφιστούν, μετά την καταβολή ενός «ενιαίου» ειδικού προστίμου.

Και στις δύο περιπτώσεις, τοπικοί σύλλογοι «νεοπροσφύγων» και Ποντίων, τα δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια όργανα των Ποντίων αλλά και ορισμένες δημοτικές αρχές περιοχών όπου κατοικεί μεγάλος αριθμός ομογενών λειτούργησαν ως ομάδα πίεσης, ενεργοποιώντας βουλευτές, κατά κανόνα ποντιακής καταγωγής, και κόμματα της αντιπολίτευσης με σκοπό να επιτύχουν όσο το δυνατό ευνοϊκότερες τροποποιήσεις στους σχετικούς νόμους. Στην περίπτωση του επιδόματος και της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, ο διαδρομιστικού τύπου αγώνας συνδύαστηκε και με δυναμικές, δημόσιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, κυρίως στη Θεσσαλονίκη και τη Θράκη.

Το ενδιαφέρον σε αυτούς τους παράλληλους χρονικά αγώνες είναι πως κινούνται σε διαμετρικά αντίθετη διεκδικητική λογική. Στην περίπτωση των αυθαιρέτων, το αίτημα ήταν η κατάργηση ή έστω η δραστική μείωση των καταλογισμών, ειδικά για την κατηγορία των «παλινοστούντων». Από την άλλη, στην περίπτωση του προνοιακού επιδόματος το αίτημα ήταν να μην ισχύσουν οι νέες προϋποθέσεις που εξαιρούσαν από τη χορήγησή του, κατά τρόπο

φωτογραφικό, την ίδια ακριβώς κατηγορία πληθυσμού. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε δηλαδή τη διεκδίκηση για θετική διάκριση υπέρ της συγκεκριμένης κατηγορίας και στη δεύτερη την αντίδραση απέναντι σε μια αρνητική διάκριση εναντίον της ίδιας ακριβώς κατηγορίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει να παρακολουθήσει κανείς τα χαρακτηριστικά του λόγου που αναπτύσσεται σε κάθε μια από τις δύο περιπτώσεις.

Έτσι, στο πλαίσιο δημόσιας συγκέντρωσης πανηγυρικού και επινίκιου χαρακτήρα που οργανώθηκε σε Δήμο της Αττικής όπου ζει πάνω από το ένα δέκατο του συνόλου των παλινοστούντων και όπου το σύνολο σχεδόν των ομογενών κατοικεί σε αυθαίρετες, εκτός σχεδίου κατοικίες, ο εκπρόσωπος της Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδος στην ομιλία του ανέφερε τα εξής: «*Πράγματι πρόκειται για ένα σπουδαίο βήμα δεδομένου ότι και άλλες ομάδες διεκδίκησαν τα ευεργετικά μέτρα όσον αφορά τα πρόστιμα όμως η τροποποίηση συμπεριέλαβε μόνο τους παλινοστούντες ομογενείς. Το ποσοστό της έκπτωσης που συζητιόταν αρχικά ήταν να απαιτηθεί το 50%, όπως των ατόμων με αναπηρία. Εμείς όμως, εδώ, ο σύνδεσμος ποντιακών σωματίων νοτίου Ελλάδος σε συνεργασία με το Δήμο και τους συντελεστές της επιτροπής αγώνα θέσαμε τη διεκδίκησή μας σε άλλη βάση και νέος στόχος πλέον ολόκληρης της Παμποντιακής Ομοσπονδίας Ελλάδος ήταν η πλήρης απαλλαγή. Αυτός ο στόχος δεν εκπληρώθηκε ακόμα και λέω ακόμα διότι μαζί θα αποφασίσουμε τα επόμενα βήματα. Όμως δεν μπορώ να παραβλέψω το γεγονός ότι έχουμε ήδη στα χέρια μας το 80% της έκπτωσης για τους χιλιάδες συνανθρώπους μας που οδηγήθηκαν στην εκτός σχεδίου πόλεως δόμηση της πρώτης και μοναδικής τους κατοικίας. Εάν αυτή η ρύθμιση δεν μας δικαιώνει είμαστε εδώ για να επαναπροσδιορίσουμε το στόχο μας.*»

Όσο κι αν η συγκεκριμένη κατηγορία των παλινοστούντων ομογενών όπως την ορίζει ο ομιλητής, που χαιρέτησε το κοινό λέγοντας «*Γεια σας, Πόντιοι πατριώτες*», έχει σε μεγάλο ποσοστό συγκεκριμένα κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά λόγω της μεταναστευτικής συνθήκης, είναι εμφανές πως στον αγώνα για την εξαίρεση από τους καταλογισμούς, τα επιχειρήματα που αναδείχθηκαν δεν ήταν κοινωνικο-οικονομικά (π.χ. κριτήρια εισοδηματικά ή αναπηρίας). Αυτό που κυρίως προβλήθηκε ήταν το με εθνικούς όρους νοούμενο ηθικό χρέος της πολιτείας απέναντι στους ομογενείς.

Ενδεικτικό είναι πως άλλος ομιλητής και νομικός υποστηρικτής της επιτροπής αγώνα έσπευσε να διευκρινίσει πως η συγκεκριμένη έκπτωση επεκτείνεται για να καλύψει και τους Πόντιους της ΕΣΣΔ που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο 1965-1966. Ανάλογη έμφαση στο εθνικό στοιχείο έδωσε και ο, μη Πόντιος, δήμαρχος του συγκεκριμένου Δήμου ο οποίος και μίλησε στην εκδήλωση. Ξεκινώντας την ομιλία του χαιρέτησε κι αυτός τους παρευρισκόμενους, αποκαλώντας τους « Έλληνες, Ρωμιούς του Πόντου», ενώ σε δηλώσεις του μετά το τέλος της εκδήλωσης ανέφερε τα εξής: « (...) με το πρόβλημα των αυθαιρέτων των Ελλήνων του Πόντου που ήρθαν άρον – άρον με τις προσκλήσεις της ελληνικής πολιτείας που δεν κράτησε το λόγο της και δεν τους αποκατέστησε, είναι καιρός να κερδίσουν κι αυτοί κάτι. Το 80% βέβαια που κέρδισαν στην έκπτωση για τη δήλωση του αυθαίρετου για μένα δεν λείπει τίποτα μπροστά στην πλήρη υποχρέωση που έχει η πολιτεία για την πλήρη αποκατάσταση όλων αυτών των Ελλήνων που ήρθαν εδώ και δυνάμωσαν τη χώρα. »

Η εξαίρεση αυτή δεν πέρασε απαρατήρητη από μια άλλη κατηγορία πληθυσμού που αντιμετωπίζει επίσης γενικευμένο πρόβλημα με την αυθαίρετη δόμηση και η οποία μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχε καταφέρει να πετύχει αντίστοιχα αποτελέσματα ελάφρυνσης, ίσως γιατί οι δυνατότητες της να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως ομάδα πίεσης είναι περιορισμένες. Έτσι, ο βουλευτής Ροδόπης Αχμέτ Χατζησομάν δήλωσε στη Βουλή ότι η έκπτωση του 80% για τη νομιμοποίηση των αυθαίρετων κατοικιών που πέτυχαν οι Πόντιοι παλινοστούντες δημιουργεί δεδικασμένο σε σχέση με το αντίστοιχο αίτημα της μειονότητας στη Θράκη όπου η γενικευμένη αυθαίρετη δόμηση έγινε υπό συνθήκες πίεσης και όχι από επιλογή.¹⁰⁵

Το αποτέλεσμα ήταν να έρθει στη Βουλή τροπολογία η οποία αυτή τη φορά προέβλεπε αντίστοιχη έκπτωση και για τους Μουσουλμάνους της Θράκης. Η νέα αυτή εξαίρεση προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες αφού αρκετοί ήταν αυτοί που παρατήρησαν πως η τροπολογία εισήγαγε το θρήσκευμα ως φορολογικό κριτήριο, γεγονός που ήγειρε σοβαρό ζήτημα συνταγματικότητας. Μετά τις αντιδράσεις αυτές ο αρμόδιος υπουργός επανήλθε με νέα τροπολογία που γενίκευε την εφαρμογή της έκπτωσης σε όλο τον πληθυσμό της Θράκης, μουσουλμανικό και χριστιανικό. Η νέα τροπολογία προκάλεσε ξανά αντιδράσεις με το σκεπτικό ότι αυτή παραβίαζε την αρχή της ισότητας, αφού σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές

της χώρας ο καταλογισμός παρέμενε στο 100%. Ένα και πλέον χρόνο αργότερα, ψηφίστηκε από τη Βουλή ο πιο πρόσφατος και εν ισχύ νόμος που επιχειρεί να αντιμετωπίσει συνολικά το πρόβλημα της αυθαίρετης δόμησης. Στο άρθρο 17 με τον τίτλο «μειώσεις προστίμων σε ειδικές ομάδες πληθυσμού» τελικά συμπεριλήφθηκαν τα άτομα με αναπηρία (έκπτωση 85% και 80% ανάλογα με το βαθμό αναπηρίας), οι πολύτεκνοι (έκπτωση 80%), οι τρίτεκνοι έως ένα εισοδηματικό όριο (70%), οι μακροχρόνια άνεργοι (30%), οι παλιννοστούντες ομογενείς (80%) και οι μόνιμοι κάτοικοι Θράκης (80%).

Η περίπτωση των προνοιακών επιδομάτων και της ιατροφαρμακευτικής ασφάλισης έχει τα ακριβώς αντίστροφα χαρακτηριστικά. Με τις νέες προϋποθέσεις που προβλέπει ο νομοθέτης, σε ένα νομοθέτημα ενταγμένο στη λογική της εξαίρεσης –αρνητικής αυτή τη φορά– αμφισβητεί ευθέως το δικαίωμα ενσωμάτωσης στην κοινωνία αλληλεγγύης όλων των κατοίκων ημεδαπής και μάλιστα ελλήνων πολιτών. Παρακολουθώντας την επιχειρηματολογία που αναπτύσσει σχετική παρέμβαση του Συνήγορου του Πολίτη¹⁰⁶ παρατηρούμε ότι «ενώ η ελληνική πολιτεία απέδωσε την ιθαγένεια που αποτελεί την ύψιστη πράξη ένταξης ενός προσώπου στην κοινότητα της πολιτείας υποδοχής και ενώ αποδέχεται τον πολιτογραφηθέντα ομογενή στους κόλπους της ως ισότιμο πολίτη, παρά ταύτα δεν δέχεται να τον στηρίξει εισοδηματικά με την κοινωνική παροχή,¹⁰⁷ λόγω της ισχυρής ένταξής του στην κοινωνία του κράτους προέλευσης».

Η θέσπιση της εικοσαετίας ως κατώτατου ορίου μόνιμης και νόμιμης διαμονής, εκτός του ότι υπερβαίνει κατά πολύ τον γενικό κανόνα του ενωσιακού δικαίου που προσδιορίζει το εύλογο διάστημα παραμονής στα πέντε ή και λιγότερα έτη, είναι προφανές ότι αποκλείει από το δικαίωμα ένα πολύ μεγάλο ποσοστό της συγκεκριμένης κατηγορίας, αφού η εθνοτική μετανάστευση από την πρώην ΕΣΣΔ και την Αλβανία, ξεκίνησε μόλις το 1990 και συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 2000. Επίσης, προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση ότι μεταξύ των προϋποθέσεων είναι οι ομογενείς, όχι απλά να μη λαμβάνουν, αλλά και να μη δικαιούνται σύνταξη από το εξωτερικό. Ακόμα, το γεγονός ότι το επίδομα αυτό κρίνεται ως ζωτικό για την επιβίωση των ανασφάλιστων υπέργηρων, οδηγεί τον Συνήγορο του Πολίτη να υποστηρίξει πως οι νέες προϋποθέσεις αντιστρατεύονται τόσο το Σύνταγμα όσο και τον χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων της

Ε.Ε. αλλά και σχετική κοινοτική οδηγία που προβλέπουν «την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας, χωρίς διάκριση εθνικότητας, φυλής, γλώσσας και θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων».

Στην εποχή της κρίσης και κυρίως στο πλαίσιο της ανταποδοτικής λογικής που διαπνέει αυτό που προσφυώς ονομάστηκε market citizenship, της νεοφιλελεύθερης δηλαδή εκδοχής της ιδιότητας του πολίτη που βρίσκεται στον αντίποδα του social citizenship, η ήδη «ενδιάμεση» και οριακή θέση των ομογενών διακυβεύεται περαιτέρω, αυτή τη φορά με όρους θεσμικής αμφισβήτησης δικαιωμάτων. Χωρίς να αμφισβητείται αυτό καθαυτό το δικαίωμα στην ιθαγένεια και τα πολιτικά δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν, περιορίζονται ή και αίρονται δικαιώματα που βρίσκονται στον πυρήνα της σύγχρονης αντίληψης για την ιδιότητα του πολίτη, όπως είναι το δικαίωμα στην αξιοπρεπή διαβίωση και η προστασία της ζωής.

Η αγοραία κυβερνο-λογική της κρίσης, κινούμενη στο όριο της πολιτικής κανονικότητας, λαμβάνει μια εξαιρετική πολιτική απόφαση και εξαιρεί από ένα βασικό κοινωνικό δικαίωμα μια αδύναμη κατηγορία πληθυσμού που δεν μπορεί να αυτο-συντηρηθεί, να αυτο-ρυθμιστεί και να αυτο-κυβερνηθεί σύμφωνα με την νεοφιλελεύθερη, «ορθολογική» ηθική της αυτάρκειας και επομένως αποτελεί κοινωνικό βάρος. Στην συγκεκριμένη περίπτωση όμως, επιχειρείται η πολιτική «νομιμοποίηση» της εξαίρεσης μέσω της αμφισβήτησης του δεσμού της συγκεκριμένης κατηγορίας πληθυσμού με την ελληνική πολιτεία και το ελληνικό έθνος. Δεσμού που, ας μην ξεχνάμε, το ίδιο το κράτος είχε πρώτο αναγνωρίσει και επικαλεστεί όταν προσκάλεσε, δέχτηκε και πολιτογράφησε αυτή την κατηγορία πληθυσμού. Υπό το πρίσμα αυτό, δεν αποτελεί έκπληξη ότι στις δημόσιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που πραγματοποιήθηκαν για το θέμα αλλά και σε σχετικές τοποθετήσεις στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το στοιχείο που προτάσσουν οι θιγόμενοι είναι αυτό της ελληνικής τους καταγωγής και ταυτότητας που βρίσκεται υπό αμφισβήτηση.

Σε μία από αυτές τις παραστάσεις διαμαρτυρίας σε πόλη της Θράκης ένας ηλικιωμένος ομογενής δηλώνει: «*Μέχρι σήμερα είχαμε ταυτότητα και διαβατήρια και είχαμε δικαιώματα. Παίρναμε σύνταξη, πηγαίναμε στο νοσοκομείο και είχαμε όλα. Κι από σήμερα μετά δεν έχουμε δικαιώματα, έχουμε μόνο ταυτότητα ότι είμαστε Έλληνι (αν είμαστε και Έλληνι... συμπληρώνει κάποια*

άλλη παριστάμενη). *Τι να κάνουμε; Αυτό είναι θάνατος, αυτό είναι γενοκτονία. Άλλα λέξεις δεν έχω.*» Μια γυναίκα που επίσης συμμετέχει στη διαμαρτυρία, απευθυνόμενη στο συγκεντρωμένο πλήθος ρωτάει σηκώνοντας τη γροθιά της: «*Παιδιά είμαστε Έλληνες; Είμαστε Ρωμαίοι; Είμαστε Ελληνοπόντιοι; Η ψυχή μας κλαίει στη Μαύρη Θάλασσα, στον Πόντο. Πίσω εμείς δρόμο δεν έχουμε. Και θα πεθάνουμε εδώ με την πείνα. Ντροπή τους, ντροπή, ντροπή Ελληνική κυβέρνηση που μας έφερε, αγκαλιά σ' ευχαριστούμε. Ντροπή τους. Στην Τουρκία δεν μας εξαφανίσανε, στη Ρωσία ο Στάλιν δεν μας εξαφάνισε, εδώ στην Ελλάδα... ανοίξτε να πεθάνουμε, ανοίξτε το χώμα και να μπούμε μέσα όλοι.*» Δύο ακόμα ηλικιωμένοι τονίζουν το γεγονός πως η Ελλάδα προσκάλεσε τους Πόντιους της ΕΣΣΔ. Ο πρώτος αναφέρει «[Το] 91, Ελλάδα έγραψε ουκάζ, νόμο, ελληνισμός, ήρθαμε εδώ». Ο δεύτερος λέει «ήρθαν σο χωρίον στην Αρμενία (...) μας είπαν ελάτε στην πατρίδα Έλληνοι και προσκάλεσαν εμάς κι ήρθαμε».

Στο ίδιο κλίμα, η δημοσιογράφος κλείνει το ρεπορτάζ της αναφέροντας πως «η Ελλάδα ήθελε, όπως έλεγε το 1991, να ενδυναμώσει τις ευαίσθητες περιοχές, μόνο που στην εποχή του μνημονίου οι τότε υποσχέσεις αποδεικνύονται κοστοβόρες». Αν και η έμφαση δίνεται κυρίως στο στοιχείο της ταυτότητας και της ελληνικότητας, δεν λείπουν και οι αναφορές στην οικονομική-ταξική διάσταση του προβλήματος. Δύο γυναίκες θίγουν με καιρίο τρόπο το ζήτημα της αποδοτικότητας που βρίσκεται στον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης αντίληψης για τα κοινωνικά δικαιώματα. Η πρώτη αναφέρει: «*Τότε είχαν κέρδος από μας και τώρα αυτό το κέρδος δεν το έχουν. Μας έσβησαν. Μας ποδοπατάνε. Δεν ντρέπονται; Δεν ντρέπονται;*» Η δεύτερη σημειώνει: «*εμέν ρώτησαν, δούλεψες αδά και σύνταξη ζητάς; Βεβαίως και δούλεψα. Συγγνώμη δημόσιο ζητάω αλλά ούνταν εξεσκάτωσαν τη δικιά σας τη γονείς, είκοσι χρόνια, μήπως εκόλλησαν εμάς ένσημα;*»

Κεντρικά λεκτικά μοτίβα στο λόγο των διαμαρτυρόμενων αποτελούν οι όροι γενοκτονία και ρατσισμός. Συγκεκριμένα γίνεται λόγος για τρίτη γενοκτονία, η οποία διαδέχεται τις διώξεις και τις εκτοπίσεις σε Τουρκία και ΕΣΣΔ. Η τρίτη αυτή γενοκτονία, έχει όμως το επιπλέον ιδιαίτερο χαρακτηριστικό να είναι εμφύλια, και άρα διακρίνεται από αυξημένη απαξία. Στην ίδια λογική γίνεται και η χρήση της λέξης ρατσισμός. Οι διαμαρτυρόμενοι ομογενείς φαίνεται να θεωρούν πως η απαξία που περιβάλλει την έννοια αυτή ενισχύεται ακόμα περισ-

σότερο από το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση αυτή στρέφεται εναντίον ομοεθνών. «Ο χειρότερος ρατσισμός είναι προς τους ομοεθνείς» σημειώνει η Πόντια¹⁰⁸ στο πλαίσιο μιας από τις πολλές και σε έντονο τόνο συζητήσεις που διεξάγονται υπό τη μορφή σχολίων κάτω από διαδικτυακά άρθρα που αφορούν το συγκεκριμένο θέμα. «Ρατσιστικός νόμος που διαχωρίζει από τα υπόλοιπα αδέρφια και μας παρουσιάζει ως ξένους και ξέχωρους. Πόσα χρόνια χρειάζονται επιτέλους ώστε ένας Έλληνας να θεωρηθεί Έλληνας στην Ελλάδα» σημειώνει ένας ομιλητής στη διάρκεια μιας ακόμα παράστασης διαμαρτυρίας σε άλλη πόλη της Θράκης.

Η αμφισβήτηση της ελληνικότητας των παλιννοστούντων οδηγεί σε μια ρητορική υπεράσπισης της ταυτότητας που χαρακτηρίζεται από υπερτονισμό της ελληνικότητας με έμφαση στη συνείδηση αλλά και στη βιολογική συνέχεια και την καταγωγή. «Είμαι Ελληνίδα με άλφα κεφαλαίο», «Έλληνες με έψιλον κεφαλαίο στην ψυχή και στην καρδιά», «είμαι πιο Ελληνίδα από σας», «άντε κάντε μας ένα τεστ DNA επιτέλους!!!», «είναι βέβαιο ότι είμαστε πιο Έλληνες κι από τους ντόπιους», «εμείς γι' αυτό φύγαμε, για να παραμείνουν οι απόγονοι με καθαρό DNA». Αυτά είναι μερικά μόνο παραδείγματα του λόγου που παράγεται με αφορμή τη διακοπή του προνοιακού επιδόματος. Με δεδομένο ότι το κύριο και επαναλαμβανόμενο επιχείρημα στην φαρέτρα αυτών που αμφισβητούν την ελληνικότητά των ομογενών είναι τα ρωσικά ή άλλα ξενικά¹⁰⁹ πολιτισμικά χαρακτηριστικά (γλώσσα, ονόματα), αυτοί τείνουν να ανταπαντούν με όρους πατριωτικής υπεραναπλήρωσης, δίνοντας έμφαση στο στοιχείο της αναλλοίωτης ουσίας του αίματος και στην εθνική συνείδηση.

Συμπεράσματα

Η θέση των «παλιννοστούντων» στην ελληνική κοινωνία διακρίνεται από οριακότητα. Η συγκεκριμένη κατηγορία πληθυσμού φαίνεται να συμπεριλαμβάνεται εξαιρούμενη και να εξαιρείται συμπεριλαμβανόμενη. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους, οι ομογενείς βρίσκονται σε μια ενδιάμεση θέση μεταξύ των γηγενών Ελλήνων και των αλλοδαπών οικονομικών μεταναστών και προσφύγων. Η οριακή αυτή θέση διαμορφώνεται δυναμικά μέσα από την ανισοσθενή

τριαδική σχέση μεταξύ των ομογενών, του εντόπιου πληθυσμού και του ελληνικού κράτους και ενέχει νομικές, ιδεολογικές και κοινωνικές αποτυπώσεις. Ως προς τις νομικές και θεσμικές διαστάσεις, αυτές μπορούν να ιδωθούν και να αναλυθούν μέσα από το πρίσμα της εξαίρεσης. Αν ο προνομιακός τύπος μετανάστευσης που συνιστά η «παλιννόστηση» και τα μέτρα στήριξης που έλαβε η πολιτεία στη φάση άφιξης και εγκατάστασης των ομογενών μπορούν να νοηθούν ως θετική εξαίρεση προς την κατεύθυνση της συμπερίληψης και ένταξης στη βάση της εθνοτικής συνάφειας αλλά και των τότε αναγκών του κράτους και της οικονομίας, η περίπτωση της διακοπής των προνοιακών επιδομάτων ως αρνητική αυτή τη φορά εξαίρεση που οδηγεί στην αποστέρωση και τον αποκλεισμό, εκφράζει τόσο την αλλαγή προτεραιοτήτων στο πλαίσιο της κυβερνο-λογικής της κρίσης όσο και μια *de facto* αμφισβήτηση του οριζόντιου, ενιαίου και εξισωτικού χαρακτήρα του εθνικού ανήκειν και της ιδιότητας του πολίτη. Θα ήταν πιο κοντά στην πραγματικότητα, αλλά και στην ίδια τη λογική της νεοφιλεύθερης διακυβέρνησης να υποστηρίξει κανείς πως με το συγκεκριμένο νόμο, το κράτος δεν επιδιώκει τον πλήρη αποκλεισμό της συγκεκριμένης κατηγορίας πληθυσμού, όπως άλλωστε μαρτυρά και η διαφορετική μεταχείριση σχετικά με τα ζήτημα των αυθαιρέτων. Πρόκειται μάλλον για μια μορφή διαφορικής συμπερίληψης που διαμορφώνει πολλαπλές και ιεραρχημένες εκδοχές, όχι μόνο της ελληνικότητας και του εθνικού ανήκειν, αλλά και της ίδιας της ιδιότητας του πολίτη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο όρος παλιννόστηση δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερος ούτε πραγματολογικά έγκυρος. Βλ. σχετικά Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική ιθαγένεια στην εποχή της μετανάστευσης - παλιννόστησης», στο Δ. Χριστόπουλος και Μ. Τσαπόγας (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα 1953-2003: Από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σ. 104· E. Voutira, «Refugees: whose term is it anyway Emic and etic constructions of 'refugees' in Modern Greek», στο J. van Selm, K. Kamanga, J. Morrison, A. Nadig, S. Spoljar Vrzina

- και L. van Willigen (επιμ.), *The Refugee Convention at fifty: A view from forced migration studies*, Lexington Books, Lanham 2003, σσ. 61-68 και E. Voutira, *The 'right' to return and the meaning of 'home': A post Soviet Greek diaspora becoming European*, Lit Verlag, Zürich & Berlin 2011. Οι σοβιετικοί Έλληνες δεν έφυγαν ποτέ από τον ελλαδικό χώρο, όπως αυτός ορίζεται από τα σύνορα του ελληνικού κράτους, ώστε να μπορούμε να μιλάμε για παλιννόστηση - επιστροφή. Για το λόγο αυτό στο εξής θα χρησιμοποιώ τους όρους παλιννόστηση και επιστροφή εντός εισαγωγικών.
2. Ενδεικτικά αναφέρω τους Έλληνες μειονοτικούς της Αλβανίας και τους Σάξονες (Γερμανούς) της ρουμανικής Τρανσυλβανίας. Βλ. B. Michalon, «Playing on ethnicity to be here and there. The 'ethnic' or 'return' migration of Transylvania Saxons to Germany», *International migration in Europe: new trends, new methods of analysis*, papers from the 2nd Conference of the EAPS Working Group on International Migration in Europe, Rome 25-27 November 2004.
 3. A. de Tinguy, «Ethnic migrations of the 1990s from and to the successor states of the former Soviet Union: «repatriation» or privileged migration », στο R. Munz και R. Ohliger (επιμ.), *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, Frank Cass, London 2003, σ. 100.
 4. Αναφέρομαι σε αυτό που ο Rogers Brubaker ονομάζει «εθνικοποιητική» διαδικασία (nationalization process), δηλαδή την προσπάθεια εθνικής ομογενοποίησης των πολυεθν(ο)τικών πρώην σοβιετικών Δημοκρατιών. Βλ. R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
 5. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι «επιστρέφοντες» μιλούν ρωσικά ή/και γλώσσες όπως τα Γίντις και τα Ποντιακά που διαφοροποιούνται σημαντικά από τις επίσημες γλώσσες των κρατών υποδοχής.
 6. G. Deleuze and F. Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.
 7. F. Anthias, «The Concept of 'Social Division' and Theorising Social Stratification: Looking at Ethnicity and Class», *Sociology*, 35(4), 2001, σσ. 835-854.
 8. Η Anthias χρησιμοποιεί το σχήμα «διαφορική ένταξη και διαφορικός αποκλεισμός». Βλ. επίσης N. Sharma *Home Economics: Nationalism and the Making of 'Migrant Workers' in Canada*, University of Toronto Press, Toronto 2006.
 9. Στην καταρχήν τριαδική αυτή σχέση μπορεί να υπεισέρθουν και άλλοι παράγοντες όπως το κράτος προέλευσης, καθώς και ευρωπαϊκοί και διεθνείς θεσμοί.
 10. Ένα μειοψηφικό αλλά όχι αμελητέο ποσοστό Ελλήνων διατηρούσε επί δεκαετίες ελληνικό διαβατήριο και διέμενε στην ΕΣΣΔ με άδεια παραμονής. Αν και, ιδιαίτερα

μετά το 1956, οι περισσότεροι επέλεξαν ή πιέστηκαν να αποκτήσουν σοβιετικό διαβατήριο, ένας περιορισμένος αριθμός, κυρίως ηλικιωμένων, διατηρούσε και ανανέωνε το ελληνικό διαβατήριο, ενώ πολύ περισσότεροι ήταν αυτοί που χωρίς να έχουν διαβατήρια σε ισχύ βρίσκονταν εγγεγραμμένοι στους καταλόγους του ελληνικού προξενείου της Μόσχας ως «οιονεί» Έλληνες πολίτες. Η κατοχή ελληνικού διαβατηρίου δεν συνεπαγόταν απαραίτητα αίσθηση προσωρινότητας ή πρόθεση φυγής από την ΕΣΣΔ και εγκατάστασης στην Ελλάδα. Άλλωστε αρκετοί από τους παλαιούς κατόχους ελληνικών διαβατηρίων παρέμειναν στον πρώην σοβιετικό χώρο και μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ και το άνοιγμα των συνόρων (Βλ. Α. Notaras, *Les Grecs pontiques de la région de Krasnodar (Fédération de Russie). Transformations de l'organisation sociale et de l'identité ethnique au XXe siècle*, Thèse de Doctorat, EHESS, Paris 2005).

11. Βλ. Ε. Βουτυρά, «Βίαιες μετακινήσεις, μεταναστεύσεις και επαναπατρισμός: Διλήμματα ταυτότητας των Ελλήνων της Κεντρικής Ασίας», στο Ε. Βουτυρά, *Η Διασπορά των Ελλήνων στη Ρωσία από την πτώση της Πόλης μέχρι σήμερα*, Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 1997, σσ. 171-207· Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλιννόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των "Ρωσο-ποντίων"», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σσ. 267-298· Ε. Voutira, «Pontic Greeks Today. Migrants or Refugees », *Journal of Refugee Studies*, 4(4), 1991, σσ. 400-420· Ε. Voutira, «Ethnic Greeks from the former Soviet Union as 'Privileged Return Migrants», *Espaces, Populations, Sociétés* 3, 2004, σσ. 533-544· Α. Νοταράς, «Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και αναδιαπραγματέυση της ταυτότητας. Η περίπτωση μιας ρωμαϊκής κοινότητας στη μετασοβιετική Ρωσία», *Δοκιμές*, 15-16, Άνοιξη 2010, σσ. 167-203· Α. Καρπόζηλος «Οι Έλληνες στη Ρωσία», στο R. Clogg (επιμ.), *Η ελληνική διασπορά στον 20ό αιώνα* Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 253-283· M. Bruneau (επιμ.), *Les Grecs pontiques. Diaspora, identité, territoires*, CNRS, Paris 1998, *Journal of Refugee Studies*, «The Odyssey of the Pontic Greeks», *JRS, special issue*, 4(4), 1991 και Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης: Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1997.
12. Ο όρος «Πόντιοι» ήταν ουσιαστικά άγνωστος σε αυτόν τον πληθυσμό μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 οπότε και άρχισε να αναπτύσσεται επαφή με την Ελλάδα. Ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί καθαρά ελλαδική διοικητική κατηγορία που καθιερώθηκε τη δεκαετία του 1920 μετά την ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία.
13. Η κατηγορία των σοβιετικών Ελλήνων περιλάμβανε επίσης τους Μαριουπολίτες

της Αζοφικής και τους λίγους εναπομείναντες μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση Έλληνες με καταγωγή από τον ελλαδικό χώρο και τα Βαλκάνια. Οι πολιτικοί πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Τασκένδη μετά το 1949 αποτελούσαν ξεχωριστή κατηγορία ως μη σοβιετικοί πολίτες.

14. Για τον διττό ορισμό της εθνικής υπόστασης στην ΕΣΣΔ και την εφαρμογή του με όρους πολιτικο-εδαφικούς και εθνοτικο-πολιτισμικής ατομικής ταυτότητας, βλέπε R. Brubaker ό.π.· Y. Slezkine, «The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism», *Slavic Review*, 53(2), Summer 1994, σσ. 414-452· V. Tishkov, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: The Mind Aflame*, Sage, London 1997· G. Suny and T. Martin (επιμ.), *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford University Press, New York 2001 και G. Lapidus, «Ethnonationalism and Political Stability: The Soviet Case», *World Politics*, 36(4), 1984, σσ. 555-580.
15. Η προσωπική εθνικότητα καθοριζόταν ουσιαστικά από την εθνικότητα των γονέων οι οποίοι και την κληροδοτούσαν στα παιδιά τους. Δεν υπήρχε επομένως το στοιχείο της επιλογής, με εξαίρεση τις περιπτώσεις μικτών γάμων στις οποίες τα παιδιά είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν μεταξύ δύο εθνικοτήτων. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε αντίθεση με τη Γιουγκοσλαβία στην οποία οι πολίτες είχαν το δικαίωμα να δηλώσουν την εθνικότητα Γιουγκοσλάβος στις απογραφές, στην ΕΣΣΔ κάτι αντίστοιχο δεν ήταν δυνατό αφού η κοινή για όλους ταυτότητα του σοβιετικού νοούνταν ως μια πολιτική, μετα-εθνική κατηγορία.
16. Το στοιχείο της προσωπικής εθνικότητας αναγραφόταν στην πέμπτη στήλη-γραμμή των εσωτερικών διαβατηρίων.
17. Για μια ενδιαφέρουσα εφαρμογή της θεωρίας του E. Goffman για το στίγμα και τους τρόπους διαχείρισής του στο πεδίο του εθνοτισμού βλ. H. Eidheim, «When Ethnic Identity is a Social Stigma», στο F. Barth (επιμ.), *Ethnic Groups and Boundaries*, Universitetsforlaget, Bergen 1969, σσ. 39-57 και H. Eidheim, *Aspects of the Lappish Minority Situation*, Universitetsforlaget, Oslo 1971.
18. Σύμφωνα με το σύστημα των ποσοστώσεων που εφαρμόζοταν στην ΕΣΣΔ, η εθνικότητα μπορούσε να λειτουργήσει άλλοτε ευεργετικά και άλλοτε καταδικαστικά για ένα άτομο ανάλογα με την εποχή, το πολιτικό κλίμα αλλά και τον τόπο στον οποίο διέμενε. Κατά την πρώτη μετασοβιετική περίοδο, ενώ στη Ρωσία το στάτους των Ελλήνων ενισχύθηκε λόγω της προνομιακής σχέσης με την Ελλάδα και της δυνατότητας απόκτησης «ευρωπαϊκού διαβατηρίου», σε κάποιες από τις πρώην δημοκρατίες όπου ασκήθηκε πολιτική «εθνικής προτίμησης» και διακρίσεων απέναντι στους εθνικά διαφορετικούς, η «ετικέτα» του Έλληνα αποτελούσε σαφές μειονέκτημα.

19. R. Brubaker, *ό.π.*, σ. 18. Σε μια οποιαδήποτε συνθήκη γνωριμίας μεταξύ δύο αγνώστων, η δεύτερη ερώτηση μετά το «πώς σε λένε;» ήταν «ποια είναι η εθνικότητά σου;», σε ακριβή απόδοση, «ποιος είσαι από έθνος;» (ti kto po natsia).
20. Με τον όρο αυτοχθονοποίηση μεταφράζω τον όρο *korenizatsiya* ο οποίος στην αγγλική γλώσσα έχει αποδοθεί με τους όρους *indigenization* και *nativization*.
21. Βλ. σχετικά: T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Cornell University Press, New York 2001· E. Carrère d'Encausse, *Le Grand Défi: Bolcheviks et nations, 1917-1930*, Flammarion, Paris 1987 και W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1984.
22. Γερμανοί, Πολωνοί, Φινλανδοί, Βουλγάροι, Κορεάτες, Μεσχετινοί-Τούρκοι κ.ά.
23. Στην περίπτωση των Ελλήνων, η πλέον συνήθης κατηγορία για τις διώξεις των ετών 1937-1939 ήταν αυτή της αστικο-εθνικιστικής ανατρεπτικής και υπονομευτικής δράσης. Οι κατηγορίες αυτές οδήγησαν σε μερικές χιλιάδες συλλήψεις και ακολούθως σε φυλακίσεις, εκτελέσεις και αποστολή σε Γκούλαγκ.
24. Οι εκτοπίσεις που αφορούσαν και αυτόχθονες πληθυσμούς όπως οι Τσετσένοι και οι Τάταροι της Κριμαίας έγιναν με την αιτιολογία της προληπτικής εκκαθάρισης συνοριακών ή άλλων ευαίσθητων περιοχών από τις «μη έμπιστες» εθνότητες ή/και ως τιμωρητικό μέτρο με την κατηγορία της συνεργασίας με τους εισβολείς Ναζί. Τους εκτοπισθέντες ακολουθούσε το στίγμα του «εχθρού του λαού».
25. Ορισμένοι «λαοί της διασποράς» είχαν παρελθόν εγκατάστασης αρκετών αιώνων στη Ρωσία. Στην περίπτωση των Ποντίων, ενώ είχε πράγματι αναπτυχθεί ένα είδος ελληνικής εθνικής συνείδησης εξ αποστάσεως, η οποία άλλωστε καλλιεργούταν συστηματικά από τις σοβιετικές αρχές έως το 1937, είναι προφανές πως ούτε αυτοί ούτε οι προγονοί τους είχαν ποτέ ζήσει στην Ελλάδα. Οι επαφές τους με το εθνικό κέντρο ουσιαστικά περιοριζόνταν στην αλληλογραφία όσων είχαν συγγενείς που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1920 ή και αργότερα. Προϊόντος του χρόνου και ιδιαίτερα μετά τις διώξεις και εκτοπίσεις, η επικοινωνία αυτή περιορίστηκε σημαντικά.
26. E.R. Leach, *Political systems of highland Burma: A study of Kachin social structure*, LSE – G. Bell & Sons, London 1964 (1954)· F. Barth (επιμ.), *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*, Universitetsforlaget, Bergen 1969 και F. Barth, «Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity», στο H. Vermeulen and C. Govers (επιμ.), *The anthropology of ethnicity: Beyond Ethnic groups and Boundaries*, Het Spinhuis, Amsterdam 1994, σσ.11-32.
27. J.Y. Okamura, «Situational ethnicity», *Ethnic and racial studies*, 4(4), 1981, σσ. 452-465.

28. K. Verdery, «Ethnicity, nationalism, and state-making. Ethnic groups and boundaries: past and future», στο H. Vermeulen and C. Govers (επιμ.), *όπ.*, σσ. 33-58.
29. S.M. Lyman και W.A. Douglass, «Ethnicity: strategies of collective and individual impression management», *Social Research*, 40(2), 1973, σσ. 344-365 και J. Nagata, «What is a Malay Situational selection of ethnic identity in a plural society», *American Ethnologist*, 1(2), May 1974, σσ. 331-350.
30. Ανάλογη κριτική διατυπώνει και ο Gossiaux στο J.F. Gossiaux, *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, PUF, Paris 2002, σσ. 13-14.
31. Σε αντίθεση για παράδειγμα με τις ΗΠΑ.
32. A.P. Cohen, *The Symbolic construction of community*, Tavistok, London 1985.
33. Το οποίο διατηρήθηκε ουσιαστικά μόνο για τα μεγάλα έθνη «δικαιούχους» των δεκαπέντε ενωσιακών Δημοκρατιών.
34. Χρησιμοποιώ εδώ τον όρο «υψηλός πολιτισμός» με τη σημασία που του αποδίδει ο Ernest Gellner ως τον μαζικό πολιτισμό που ενσταλάζεται στα μέλη ενός έθνους μέσω της καθολικής εκπαίδευσης, των μαζικών μέσων ενημέρωσης και των υπόλοιπων ιδεολογικών μηχανισμών του σύγχρονου γραφειοκρατικού κράτους. Βλ. E. Gellner, *Έθνη και Εθνικισμός*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
35. Το αρχικό νομοθετικό πλαίσιο για την παλιννόστηση και πολιτογράφηση των ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ άλλαξε με τους νόμους 2790/2000 και 2910/2001. Σύμφωνα με τους νόμους αυτούς και τη σχετική ερμηνευτική εγκύκλιο του 2001, η καταγωγή παύει να είναι το αποκλειστικό κριτήριο για να χαρακτηριστεί κάποιος ομογενής και να ανοίξει το δικαίωμα στην απόκτηση ιθαγένειας. Πλέον, αποφασιστικό κριτήριο αποτελεί η «εθνική συνείδηση» του υποψήφιου. Οι δεσμοί που προσδιορίζουν την κοινή εθνική συνείδηση είναι αυτοί της «κοινής συνήθως ιστορίας, γλώσσας και θρησκείας, των κοινών παραδόσεων, ηθών και εθίμων». Βλ. σχετικά A. Triandafyllidou και M. Veikou, «The Hierarchy of Greekness: Ethnic and National Identity Considerations in Greek immigration policy», *Ethnicities*, 2(2), 2002, σ. 198· Δ. Χριστόπουλος, «Περιπέτειες της ελληνικής ιθαγένειας: Ποιος (δεν) έχει τα «προσόντα» να είναι Έλληνας;», *Θέσεις*, 87, 2004, σσ. 59-98 και E. Βόγλη και X. Μυλωνάς, «Έλληνες εισί...: στρατηγικές διαχείρισης επαναπατρισμένων ομογενών στη σύγχρονη Ελλάδα, 1990-2007», στο M. Παύλου και A. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες: λόγος και πολιτικές*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 376. Η εθνική συνείδηση των αιτούντων πιστοποιείται μετά από συνέντευξη που διενεργεί τριμελής επιτροπή στα ελληνικά προξενεία. Η συνέντευξη περιλαμβάνει ερωτήσεις για τις εθνικές εορτές, την ελληνική κουζίνα, τους παραδοσιακούς χορούς κ.ά. Βλ. E. Voutira, «Ethnic Greeks from the former Soviet Union as 'Priv-

ileged Return Migrants», ό. π. Η εθνική συνείδηση κρίνεται με ερωτήσεις που αφορούν πολιτισμικές πρακτικές και συνήθειες, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να αφορούν μόνο τον ελλαδικό χώρο και να είναι άγνωστες στους αιτούντες την πολιτογράφηση. Μέσα από μια ανιστορική σύλληψη του ελληνικού πολιτισμού ως ομοιογενούς και σταθερού στο χρόνο και το χώρο, ερωτήσεις όπως « πώς φτιάχεται το τζατζίκι;» έρχονται να «πιστοποιήσουν» το κατεξοχήν βουλευσιαρχικό στοιχείο της εθνικής συνείδησης.

36. G. Notaras, «tat et société helléniques face au problème pontique», στο M. Bru-neau, ό. π., σσ. 229–239.
37. Ενώ η Μειονότητα της Θράκης ορίζεται επίσημα ως θρησκευτική - μουσουλμανική και ενώ τα μέλη της αποτελούν εντόπιο πληθυσμό και είναι έλληνες πολίτες, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1990 αυτοί αντιμετωπίζονταν από το νόμο ως «αλλογε-νείς». Βλ. Χ. Παμπούκης, «Το άρθρο 19 του κώδικα ελληνικής ιθαγένειας: ρέχβιेम για μια αναχρονιστική διάταξη», *Σύγχρονα θέματα, Αφιέρωμα εμείς και οι «αλλοι»: η διάκριση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας*, 63, Απρίλιος - Ιούνιος 1997, σσ. 36-38· Δ. Χριστόπουλος, «Περιπέτειες της ελληνικής ιθαγένειας: Ποιος (δεν) έχει τα «προσόντα» να είναι Έλληνας;», ό. π., σσ. 59-98· Λ. Μπαλτσιώτης, «Ιθα-γένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντί)φάσεις μιας αδιέ-ξοδης πολιτικής», στο Μ. Παύλου και Δ. Χριστόπουλου (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης: Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Κρι-τική, Αθήνα 2004, σσ. 303-337. Έτσι, ενώ η ελληνική έννομη τάξη δεν αναγνωρίζει την ύπαρξη εθνικών μειονοτήτων, ταυτόχρονα, μέσω της χρήσης του όρου αλλογενής, θεωρεί ότι κάποιοι Έλληνες πολίτες δεν έχουν ελληνική εθνική συνείδηση. Το ελλη-νικό κράτος επιθυμούσε να τοποθετήσει δίπλα στους ημεδαπούς αλλά αλλογενείς και μουσουλμάνους μειονοτικούς έναν αλλοδαπό αλλά ομογενή και χριστιανικό πλη-θυσμό.
38. Φ. Τσιμπιρίδου, «Πολιτικές της ετερότητας στο τέλος του 20ού αιώνα. Η πορεία προς την «πολυπολιτισμικότητα» της ελληνικής Θράκης», *Επιθεώρηση Κοινωνι-κών Ερευνών*, ΕΚΚΕ, 118, 2005, σ. 77.
39. Ε. Βόγλη και Χ. Μυλωνάς, ό. π., σ. 389.
40. Λ. Βεντούρα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια: 1974-2001» στο Μ. Παύλου και Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες: λόγος και πολιτικές*, ό. π., σσ. 105-140.
41. Για τη σημασία που έχει ο προσδιορισμός της μετανάστευσης και των νεοφερμένων και για τους όρους που επιλέχθηκαν από τον επίσημο, θεσμικό λόγο αλλά και από τους ίδιους τους νεοφερμένους και τις ποντιακές οργανώσεις βλ. Λ. Βεντούρα, ό. π.,

- σ. 118 και E. Voutira «Refugees: whose term is it anyway Emic and etic constructions of 'refugees'», *ό.π.*, σσ. 61-68.
42. Έτσι αποκαλείται στη Ρωσία η μετανάστευση με αυστηρά οικονομικά κίνητρα.
 43. Μια τέτοιου είδους ερμηνεία δίνει ο Χριστόπουλος. Βλ. Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική ιθαγένεια στην εποχή της μετανάστευσης - παλιννόστησης», *ό.π.*, σ. 104.
 44. Α. Νοταράς, *ό.π.*
 45. Το συμπέρασμα που εξήγαγαν πολλοί Έλληνες της ΕΣΣΔ από τη σοβιετική εμπειρία και τη λεγόμενη πολιτική των εθνοτήτων, αλλά και από τη μετασοβιετική πραγματικότητα στα νέα ανεξάρτητα κράτη, με τη σχετική εξαίρεση της Ρωσικής Ομοσπονδίας, ήταν πως τόσο η ασφάλεια και η ευημερία τους όσο και η κοινωνική τους αναπαραγωγή ως διακριτή ομάδα προϋπέθεταν κάποια μορφή εδαφικής αυτονομίας. Από τη στιγμή που κάτι τέτοιο δεν ήταν εφικτό, ιδιαίτερα μετά τη διάλυση της ΕΣΣΔ, η μόνη εναλλακτική λύση για πολλούς απ' αυτούς —ο μονόδρομος όπως χαρακτηριστικά δήλωναν κάποιοι εκπρόσωποι του «ελληνικού κινήματος»— ήταν η μετανάστευση στο εθνικό κέντρο. Ακολουθώντας τη διάσημη τυπολογία του Hirschman για τη βεντάλια επιλογών των μειονοτήτων —loyalty, voice, exit— στο μετασοβιετικό πλαίσιο οι Ρωμαίοι της Κεντρικής Ασίας, της Γεωργίας και πολύ λιγότερο αυτοί της Ρωσίας οδηγήθηκαν στην τρίτη επιλογή. Βλ., A.O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1970.
 46. Η αφομοίωση συμβολοποιείται στην εικόνα της εντεινόμενης απίσχνανσης του ρωμαϊκού αίματος που τρέχει στις φλέβες των νέων γενεών ως αποτέλεσμα των επιγαμιών.
 47. Τα στοιχεία που επέτρεπαν σε κάποιον να λάβει βίζα παλιννόστησης από τα ελληνικά προξενεία ήταν είτε να βρίσκεται καταγεγραμμένος στα προξενικά μητρώα, είτε ο ίδιος ή ένας από τους γονείς του να αναγράφεται ως Γκρεκ στο σοβιετικό εσωτερικό διαβατήριο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας που εκπόνησε το υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης και η Γενική Γραμματεία Παλινοστούτων Ομογενών, μεταξύ των 155.319 ομογενών που ήρθαν στην Ελλάδα μέχρι το 2000, το 62,5% ήρθε με βίζα παλιννόστησης και το 37,5% με τουριστική βίζα.
 48. Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική ιθαγένεια στην εποχή της μετανάστευσης - παλιννόστησης», *ό.π.*, σσ. 104-105.
 49. Είναι προφανές ότι στην περίπτωση Ελλήνων της Αλβανίας, όπως άλλωστε έχει συμβεί και με τους Έλληνες-Ρωμούς της Κωνσταντινούπολης το ελληνικό κράτος είτε αρνείται, είτε αποδίδει με πολύ φειδώ την ελληνική ιθαγένεια προκειμένου να μην συρρικνωθούν περαιτέρω (στατιστικά) οι αντίστοιχες ελληνικές μειονοτικές κοι-

- νότητες. Βλ. Κ. Τσιτσελίκης και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.) *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Κριτική, Αθήνα 2003, σσ. 9 κ.ε. και Δ. Χριστόπουλος, «Η ελληνική ιθαγένεια στην εποχή της μετανάστευσης - παλιννόστησης», *ό.π.*, σ. 105.
50. M. Martiniello, «Citizenship», στο D.T. Goldberg και J. Solomos (επιμ.), *A Companion to Racial and Ethnic Studies*, Blackwell, Malden 2002, σ. 117 και J. Habermas, «Citizenship and national identity», στο B. Van Steenberg (επιμ.), *The Condition of Citizenship*, Sage, London 1994, σσ. 20-35.
51. M. Martiniello, «Citizenship», *ό.π.*, σ. 117 και A. Touraine, *Qu'est-ce que la démocratie*, Fayard, Paris 1994.
52. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η Γαλλία. Αναφερόμενοι στο βρετανικό παράδειγμα, οι McCrone και Kiely υποστηρίζουν πως αν και πράγματι οι δύο αυτοί όροι τείνουν να συγχέονται, παραμένουν αναλυτικά διακριτοί. Θεωρούν μάλιστα πως η ανάπτυξη της πολυπολιτισμικότητας και η ενδυνάμωση του σκωτσέζικου και του ουαλικού εθνοτικού εθνικισμού εις βάρος της πολιτικο-εδαφικής βρετανικής ταυτότητας διευρύνουν και ενισχύουν τη διάκριση ανάμεσα στους δύο αυτούς όρους. Βλ., D. McCrone και R. Kiely «Nationalism and Citizenship», *Sociology*, 34(1), 2000, σσ. 19-34.
53. H. Kohn, «Western and Eastern Nationalisms», στο J. Hutchinson and A.D. Smith (επιμ.), *Nationalism*, Oxford University Press, Oxford 1994, σσ. 162-164· R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Harvard University Press, Cambridge, MA 1992 και A.D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford 1988.
54. A. Wimmer, «Dominant ethnicity and dominant nationhood», στο E.P. Kaufmann (επιμ.), *Rethinking Ethnicity: Majority groups and dominant minorities*, Routledge, London 2004, σ. 43.
55. A. Triandafyllidou και M. Veikou, *ό.π.*, σσ. 189-208.
56. P. Chatterjee, *The Politics of the Governed: Reflections on Popular Politics in Most of the World*, Columbia University Press, New York 1992· A. Ong, *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*, Duke University Press, Durham 2006 και D. McCargo, «Informal citizens: graduated citizenship in Southern Thailand», *Ethnic and Racial Studies*, 34(5), 2011, σσ. 833-849.
57. Ο ιεραρχικός και διαβαθμισμένος χαρακτήρας του εθνικού ανήκειν και της ιδιότητας του πολίτη δεν αποτελεί ελληνική πρωτοτυπία. Ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα, σχετιζόμενο κι αυτό με το φαινόμενο της εθνοτικής μετανάστευσης, αποτελεί η Νότια Κορέα (βλ. D-H Seol και J.D. Skrentny, «Ethnic return migration and hierarchical nationhood: Korean Chinese foreign workers in South Korea», *Ethnicities*, 9(2),

- 2009, σσ. 147-174). Για μια συγκριτική μελέτη με παραδείγματα από την Ευρώπη και την Ασία για τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται το έθνος ως συνάρτηση της «επιστροφής» εθνοτικών μεταναστών βλ. J.D. Skrentny, S. Chan, J. Fox και D. Kim, «Defining Nations in Asia and Europe: A Comparative Analysis of Ethnic Return Migration Policy», *IMR*, 41(4), Winter 2007, σσ. 793-825.
58. W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, New York 1995· W. Kymlicka και W. Norman (επιμ.), *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford University Press, New York 2000· S. Castles, «Democracy and multicultural citizenship: Australian debates and their relevance for Western Europe», στο R. Baubock (επιμ.), *From aliens to citizens: redefining the status of immigrants in Europe*, Avebury, Aldershot 1994, σσ. 3-27 και A. Baumeister, «Ways of belonging: Ethnonational minorities and models of 'differentiated citizenship'», *Ethnicities*, 3(3), 2003, σσ. 393-416.
59. T.H. Marshall, *Citizenship and social class and other essays*, Cambridge University Press, Cambridge 1950.
60. Ο βρετανός Marshall κατηγορήθηκε ότι περιόρισε το ενδιαφέρον του στα άρρενα και λευκά μέλη της εργατικής τάξης αφήνοντας έξω από την ανάλυσή του τους παράγοντες του φύλου και της ράτσας. Συγγραφείς, από τις ΗΠΑ κυρίως, όπως οι Fraser και Gordon διέυρναν την αρχική προσέγγιση του Marshall εστιάζοντας στους πολίτες δεύτερης κατηγορίας, όπως θεωρούνται και αντιμετωπίζονται συχνά οι γυναίκες και οι μαύροι. Βλ. N. Fraser και L. Gordon, «Contract versus Charity: Why Is There No Social Citizenship in the United States », *Socialist Review*, 22(3), 1992, σσ. 45-65.
61. Βλ. σχετικά M.T. McCluskey, «Efficiency and Social Citizenship: Challenging the Neoliberal Attack on the Welfare State», *Indiana Law Journal* 78(2), 2003, σσ. 783-876 και W. Kymlicka και W. Norman, «Return of the citizen: A survey of recent work on citizenship theory», *Ethics*, 104(2), 1994, σσ. 352-381.
62. Το μέτρο της δωρεάν παραχώρησης σπιτιών αφορά σχεδόν αποκλειστικά την περιφέρεια της Θράκης και σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία το ποσοστό των οικογενειών-νοικοκυριών που επωφελήθηκαν αντιπροσωπεύει κάτω από το 3% του συνολικού αριθμού. Για την πολιτική ένταξης των ομογενών από την πρώτη ΕΣΣΔ βλέπε Κ. Κασιμάτη, «Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός», στο Κ. Κασιμάτη (επιμ.), *Κοινωνικός αποκλεισμός: Η ελληνική εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα 1998, σσ. 275-305· Κ. Κασιμάτη, *Πόντιοι μετανάστες από την πρώτη Σοβιετική Ένωση: Κοινωνική και οικονομική τους ένταξη*, Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής,

- Αθήνα 1992· R. Fakiolas, «Integration and the Consequences for Research: the Case of Greece», στο C. Inglessi, A. Lyberaki, H. Vermeulen and G.J. van Wijn-gaarden (επιμ.), *Immigration and Integration in Northern versus Southern Europe*, The Netherlands Institute in Athens, Athens 2004, σσ. 257-289 και Ε. Βόγλη και Χ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σσ. 353-396.
63. Βλ. σχετικά Α. Triandafyllidou και Μ. Veikou, *ό.π.*, σ. 199 και Ε. Βόγλη και Χ. Μυλωνάς, *ό.π.*, σσ. 373-383.
64. A. de Tinguy, *ό.π.*, σ.112.
65. E. Voutira, Ethnic Greeks from the former Soviet Union as 'Privileged Return Mi-grants», *ό.π.*, σ. 537.
66. Οι «Ρώσοι» έχουν δημιουργήσει στο Ισραήλ τα δικά τους εθνοτικά πολιτικά κόμ-ματα. Ο ακροδεξιών πεπειθήσεων πρώην υπουργός εξωτερικών Αβίγκντορ Λίμ-περμαν που επανακάμπτε στο πόστο του αυτές τις μέρες μετά την απαλλαγή του από κατηγορίες για διαφθορά προέρχεται από την ΕΣΣΔ και «επέστρεψε» (Aliyah: επιστροφή) στο Ισραήλ το 1978.
67. A. de Tinguy, «Les Russes d'Israël, une minorité très influente», *Les Etudes du CERI*, 48, 1998.
68. T. Horowitz, «Integration without acculturation: The absorption of Soviet immi-grants in Israel», *Soviet Jewish Affairs*, 12, 1982, σσ. 19-33. Πρέπει βέβαια να ση-μειωθεί ότι οι έρευνες αυτές, τόσο για τη Γερμανία όσο και για το Ισραήλ, έγιναν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές του 2000 και επομένως το διάστημα που είχε μεσολαβήσει από τη στιγμή της εγκατάστασης ήταν σχετικά σύντομο.
69. Επαναπατριζόμενοι.
70. Οι Aussiedler χαρακτηρίζονται από τους ντόπιους ως Ρωσογερμανοί, ως Ρώσοι ή ακόμα και ως ρωσική μαφία. Οι περιοχές εγκατάστασής τους στο γερμανικό έδαφος χαρακτηρίζονται υποτιμητικά μικρές Μόσχες και μικρά Καζακστάν.
71. Μιλούν ρωσικά, διαβάζουν ρωσικό και ρωσόφωνο τύπο και βλέπουν ρωσική τηλεό-ραση.
72. A. de Tinguy, «Ethnic migrations of the 1990s from and to the successor states of the former Soviet Union : «repatriation» or privileged migration », *ό.π.*, σ. 111.
73. Αριθμός των εθνοτικών μεταναστών ως ποσοστό της κοινωνίας υποδοχής, διαφορε-τικό μορφωτικό επίπεδο, χαρακτήρας και αποτελεσματικότητα των πολιτικών έν-ταξης κ.ά.
74. E. Voutira, «Ethnic Greeks from the former Soviet Union as 'Privileged Return Migrants», *ό.π.*: Ε. Βουτυρά, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλιν-νόστηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των "Ρωσο-πον-

- τίων»», ό.π. και Χ. Βείκου, «Ζώντας ανάμεσα σε «άλλους». Η βίωση ενός εκούσιου αποκλεισμού», στο Ρ. Καυταντζόγλου και Μ. Πετρονώτη (επιμ.), *Όρια και Περιθώρια. Εντάξεις και Αποκλεισμοί*, Εκδόσεις Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 2000, σσ. 131-150.
75. Χ. Κασίμης και Β. Νιτσιάκος, «Η Ελληνική Μειονότητα της Αλβανίας: Μετάβαση ή Καταστροφή;», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 32, 1997, σσ. 353-371 και Μ. Veikou, *The place of ethnic identity. Greek Albanian families and their contemporary immigrant experience in a Greek city neighborhood*, Ph.D. thesis (unpublished), European University Institute, Florence, 2001.
76. Διαλεκτική του αφέντη - σκλάβου.
77. Ch. Taylor, *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Πόλις, Αθήνα 2003 (1994).
78. Ο όρος νεοπρόσφυγες παραπέμπει ευθέως στην προσφυγιά του 1922, ως συνέχεια της οποίας εμφανίζεται η μετανάστευση από την ΕΣΣΔ. Για την προτίμηση των «νεοαφιχθέντων» στον όρο πρόσφυγες έναντι των όρων παλινοστούντες και επαναπατριζόμενοι βλ. Ε. Voutira, «Refugees: whose term is it anyway Emic and etic constructions of 'refugees' in Modern Greek», ό.π. και Τ. Χατζηγεωργίου, «Έλληνες Πόντιοι» από την (πρώην) Σοβιετική Ένωση. Εκφράσεις της ταυτότητας και της κοινωνικοποίησης στην Ελλάδα, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 2006.
79. Α. Φραγκουδάκη, «Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους», στο Α. Φραγκουδάκη και Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 143-198.
80. Η έμφαση στην εθνική ομοιογένεια και τη μονοπολιτισμικότητα που αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της οικοδόμησης των περισσότερων εθνών-κρατών παράγει με τη σειρά της εθνοτισμό ως πολιτικοποιημένη μορφή της πολιτισμικής διαφοράς με σημαντικές κοινωνικές συνέπειες. Για την πολιτικοποίηση της πολιτισμικής διαφοράς βλ. ενδεικτικά Β. Williams, «A Class Act: Anthropology and the Race to Nation Across Ethnic Terrain», *Annual Review of Anthropology*, 18, 1989, σσ. 401-444· Β. Williams, «Nationalism, Traditionalism, and the Problem of Cultural Inauthenticity», στο R.G. Fox (επιμ.), *Nationalist Ideologies and the Production of National Cultures*, American Anthropological Association, Washington 1990, σσ. 112-139 και Κ. Verdery, «Ethnicity, nationalism, and state-making. Ethnic groups and boundaries: past and future», ό.π.
81. Σχετικά με το πως οι κυρίαρχες εθνοτικές, γλωσσικές ή θρησκευτικές ομάδες ορίζουν

- το μέτρο της εθνικής υπόστασης και καθορίζουν το χαρακτήρα της βλ. A. Wimmer, «Dominant ethnicity and dominant nationhood», *ό.π.*
82. K. Verdery, «Ethnicity, nationalism, and state-making. Ethnic groups and boundaries: past and future», *ό.π.*, σ. 45.
83. R.A. LeVine και D.T. Campbell, *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes, and group behavior*, Wiley, New York 1972· D. Harvey, *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Blackwell, Oxford 1996 και Θ. Αλεξίου, «Η πολιτική οικονομία της διαπολιτισμικότητας», *Θέσεις*, 105, 2008.
84. Από την πλευρά του εντόπιου πληθυσμού η μη αναγνώριση του εαυτού ('Ελληνα) στο πρόσωπο του άλλου (Ρωσοπόντιου) προκαλεί συναισθήματα διάψευσης, αμηχανίας, απογοήτευσης και τελικά θυμού και αμφισβήτησης που εκφράζονται μέσα από τη θέση πως η διαδικασία της «παλιννόστησης» αποτελεί στην πραγματικότητα ένα γενικευμένο σκάνδαλο παράνομων ελληνοποιήσεων ξένων για ψηφοθηρικούς ή άλλους σκοπούς. Τα αρνητικά αυτά συναισθήματα παρουσιάζονται και εκφράζονται εντονότερα σε περιοχές που υπάρχει σκληρός ανταγωνισμός για περιορισμένους οικονομικούς πόρους. Το γεγονός ότι υπήρξε ένα ποσοστό παράνομων ελληνοποιήσεων είναι σήμερα κοινώς παραδεκτό. Αυτό όμως δεν αναιρεί την ύπαρξη του πολύ ευρύτερου φαινομένου της εθνοτικής επιστροφής.
85. M. Martiniello, «Citizenship», *ό.π.*, σ. 119.
86. Αυτού που ο Βέμπερ ονομάζει εθνοτική τιμή.
87. Αν και η περίπτωση των ΗΠΑ έχει σημαντικά διαφορετικά χαρακτηριστικά σε σχέση με την ΕΣΣΔ, το σχήμα που παρουσιάζω εδώ παρουσιάζει ομοιότητες με αυτό που ο Gans χαρακτηρίζει συμβολική εθνοτικότητα (symbolic ethnicity), μιλώντας για τους μετανάστες τρίτης και τέταρτης γενιάς στις ΗΠΑ. Βλ. H.J. Gans, «Symbolic ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America», *Ethnic and Racial Studies*, 2(1), 1979, σσ. 1-20.
88. Με τα χρυσά δόντια και τις χαρακτηριστικές πλεχτές, πλαστικές τσάντες.
89. Βλ. ενδεικτικά Z. Bauman, *Identity: Conversations with Benedetto Vecchi*, Polity, Cambridge 2004· R. Brubaker και F. Cooper, «Beyond "identity"», *Theory and Society*, 29(1), February 2000, σσ. 1-47· R. Jenkins, *Κοινωνική ταυτότητα*, Σαββάλας, Αθήνα 2007 (1996) και F. Anthias, «Thinking through the lens of translocational positionality: an intersectionality frame for understanding identity and belonging», *Translocations, Migration and Change*, 4(1), Winter 2008, σσ. 5-20.
90. *Αυτόθι*, σ. 7.
91. Για το λόγους αυτούς η Anthias προτείνει το εναλλακτικό αναλυτικό εργαλείο του ανήκειν (belonging), που ασφαλώς συνδέεται με αυτό της ταυτότητας, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για μεταναστευτικούς και μετατοπισμένους πληθυσμούς.

92. C. Calhoun, *Nationalism: Concepts in social thought*, Open University Press, Buckingham 1997, σ. 18.
93. N. Fraser, «Rethinking Recognition», *New Left Review*, 3, May-June 2000, σσ. 107-120· N. Fraser, «Distorted beyond all Recognition: A Rejoinder to Axel Honneth», στο N. Fraser και A. Honneth (επιμ.), *Redistribution or Recognition : A Political-Philosophical Exchange*, Verso, London 2003, σσ. 198-236 και N. Fraser, «Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition and Participation», στο N. Fraser and A. Honneth (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 7-109.
94. Αυτό που ο Brubaker αποκαλεί *groupism*. Βλ. R. Brubaker, *Ethnicity without groups*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2004, σσ. 7-27.
95. Η δυνατότητα αλλαγής επωνύμου προβλέπεται από το νόμο που διέπει το καθεστώς πολιτογράφησης. Συνήθως πρόκειται για αλλαγή της κατάληξης (από εφ, οφ σε ίδης, όπουλος) και κάποιες φορές για μετάφραση του επωνύμου από τα ρωσικά ή τα τουρκικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέσα σε τέσσερις γενιές κάποιες οικογένειες άλλαξαν επώνυμο δύο φορές (π.χ. από Παπαδόπουλος σε Ποπαντόπουλο ή Ποπώφ και ξανά σε Παπαδόπουλος).
96. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από τα απογραφικά στοιχεία που περιλαμβάνονται στον τόμο «Η Ταυτότητα των Παλινοστούντων Ομογενών από την πρώτην ΕΣΣΔ» που εξέδωσε η Γενική Γραμματεία Παλινοστούντων Ομογενών του Υπουργείου Μακεδονίας - Θράκης το 2000.
97. Παρά το γεγονός πως η εγκατάσταση στην περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης πριμοδοτούταν με άμεσα οικονομικά ωφέληματα.
98. Όπως αναφέρει η Βουτυρά (E. Voutira, *Ethnic Greeks from the former Soviet Union as 'Privileged Return Migrants*», *ό.π.*, σ. 538), η υφυπουργός Εξωτερικών Βιργινία Τσουδερού (1991-1993) σημείωνε σε συνέντευξή της το 1995 πως παρά τις προσπάθειες του κράτους να προσφέρει υλική βοήθεια και κατάρτιση, «δυστυχώς τους βρήκαμε να είναι επιλεκτικοί και μη ευγνώμονες απέναντι στο ελληνικό κράτος». Σύμφωνα με τη διήγηση κάποιων Ποντίων που έλαβαν μέρος στο συνέδριο των Σοβιετικών Ελλήνων στο Γκελεντζίκ της Ρωσίας το καλοκαίρι του 1991, ο τότε πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης σε συζήτηση που είχε στο περιθώριο των εργασιών με ομογενείς ανέφερε με ύφος που πρόδιδε ματαίωση και απογοήτευση πως η Ελλάδα περίμενε να έρθουν από την ΕΣΣΔ δουλευτές. Ένας από τους παριστάμενους τότε ρώτησε «κι αυτοί που ήρθαν, τι ήταν; Απατεώνες;».
99. S. Sassen, «The repositioning of citizenship: emergent subjects and spaces for politics», *The New Centennial Review*, 3(2), 2003, σσ. 41-66.
100. A. Ong, *ό.π.*

101. G. Agamben, *Homo sacer: Sovereign Power and Bare Life*, trans. D. Heller – Roazen, Stanford University Press, Stanford 1998 (1995), σσ. 26-28, 170.
102. C. Schmitt, *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*, trans. G. Schwab, University of Chicago Press, Chicago 2005 (1922), σ. 13.
103. Πρόκειται για τον Ν. 2084/92.
104. Σύμφωνα με το ίδιο ρεπορτάζ, σε ορισμένους νομούς όπως της Θεσσαλονίκης και της Ροδόπης, οι συνταξιούχοι που δεν θα συνταξιοδοτούνται πλέον αποτελούν το 70% του συνόλου των ομογενών. Επίσης το μέτρο φαίνεται να επιφέρει πιο μεγάλη εξοικονόμηση πόρων από αυτήν που είχε αρχικά προβλεφθεί. (Τάσος Τέλογλου, *Καθημερινή*, 08-06-2013)
105. Χαρακτηριστική είναι και η ανακοίνωση που εξέδωσε η πρωτοεμφανιζόμενη «Τουρκική Μειονοτική Κίνηση για Ανθρώπινα και Μειονοτικά Δικαιώματα». Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι οι συντάκτες της εντοπίζουν με καίριο τρόπο την διαφανιζόμενη προτίμηση του νομοθέτη στο κριτήριο του «αίματος» έναντι αυτού του «εδάφους». Στην ανακοίνωση αυτή μεταξύ άλλων αναφέρονται τα εξής: «*Η Τουρκική Μειονοτική Κίνηση για Ανθρώπινα και Μειονοτικά Δικαιώματα είναι υποχρεωμένη να αποκαλύψει στην κοινή γνώμη ένα νέο ρατσιστικό μέτρο που αποδεικνύει ολοκάθαρα τη δυσμενή διακριτική μεταχείριση σε βάρος της μειονότητας της Θράκης, που δυστυχώς για τη νοοτροπία του Έλληνα νομοθέτη εξακολουθεί να παραμένει ομάδα που αποτελείται από πολίτες δεύτερης κατηγορίας. Αλλιώς είναι δύσκολο να εξηγηθεί η σκληρότητα με την οποία αντιμετωπίζονται οι Τούρκοι Μουσουλμάνοι της Θράκης, που έχουν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη εδώ και πολλές δεκαετίες, σε αντίθεση με την ευνοϊκή και προνομιακή μεταχείριση των παλινοστούτων Ποντίων, των οποίων η εθνική καταγωγή και ταυτότητα φαίνεται ότι είναι πολύ πιο αρεστή στο ελληνικό κράτος, και γι αυτό το τελευταίο σπεύδει να μειώσει τα σχετικά πρόστιμα για ανέγερση αυθαιρέτων κατοικιών κατά ογδόντα τοις εκατό, χωρίς δυστυχώς να επεκτείνει τη ρύθμιση αυτή και στους πολίτες που ανήκουν στην τουρκική μουσουλμανική μειονότητα. Η Τουρκική Μειονοτική Κίνηση τονίζει με έμφαση ότι δεν θεωρεί αντίπαλο της καμία εθνική ή πολιτισμική ομάδα στον ελληνικό χώρο και ότι σέβεται όλους τους αναξιοπαθούντες συμπολίτες της ασχέτως εθνικότητας καθώς και το δικαίωμα ευμενούς μεταχείρισης όλων των ατόμων που ανήκουν σε ευπαθείς και εύάλωτες πληθυσμιακές κατηγορίες. Δεν μπορεί όμως να μην υπογραμμίσει τη μεγάλη αδικία που υφίσταται με τις νέες αυτές ρυθμίσεις η εξίσου πολύπαθη, αναξιοπαθούσα και ταλαιπωρημένη τουρκική μειονότητα, η οποία, σύμφωνα με την ελληνική και διεθνή νομοθεσία, θα έπρεπε να απολαμβάνει ίσα δικαιώματα, εφόσον συντρέχουν και στο πρόσωπο των δικών της ανθρώπων όλες εκεί-*

νες οι συνθήκες που επιτάσσουν τη λήψη ειδικής μέριμνας. Η Τουρκική Κίνηση επισημαίνει ότι το ελληνικό κράτος έχει ένα λόγο παραπάνω για να θεσπίσει μέτρα ευνοϊκά προς την τουρκική μειονότητα. Ο λόγος αυτός αφορά την επί σειρά ετών (1964-1996) άσκηση διοικητικών μέτρων εκ μέρους της ελληνικής Πολιτείας σε βάρος της μειονότητας, ανάμεσα στα οποία ήταν και η απαγόρευση ανέγερσης και επισκευής κατοικιών, αποθηκών κλπ, με αποτέλεσμα να αναγκάζονταν οι μειονοτικοί πολίτες να κατασκευάζουν αυθαίρετα προκειμένου να καλύψουν τις βασικές στεγαστικές ανάγκες τους.»

106. Παρέμβαση του Συνήγορου του Πολίτη σχετικά με τις προϋποθέσεις χορήγησης σύνταξης σε ομογενείς ανασφάλιστους υπεrhήλικες. Βλ., Π. Κοντογεωργοπούλου, «Προϋποθέσεις χορήγησης της σύνταξης ανασφάλιστου υπεrhήλικα βάσει του ν. 4093/2012», 2003 http://www.synigoros.gr/resources/130430_epistoli.pdf [προσπ. τον Ιανουάριο του 2014].
107. Για την ακρίβεια και μιλώντας για τους ήδη συνταξιούχους, παύει να τους στηρίζει ενώ το έκανε μέχρι την ψήφιση του συγκεκριμένου νόμου.
108. Πρόκειται για το απολύτως δηλωτικό ψευδώνυμο που η συγκεκριμένη γυναίκα χρησιμοποιεί στο συγκεκριμένο ηλεκτρονικό φόρουμ.
109. Στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και στον καθημερινό λόγο οι ομογενείς χαρακτηρίζονται ως Ρώσοι, Γεωργιανοί, Τούρκοι, ακόμα και Τάταροι (αυτοί οι ταταροκέφαλοι).